

Міністерство освіти і науки України
Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського
Історичний факультет

**Етноконфесійні процеси в Україні. Навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів історичних спеціальностей**

Миколаїв - 2019

УДК
ББК

Укладач:

Баковецька О. О., доктор історичних наук, в. о. професора кафедри історії
Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського

Рецензенти:

Баковецька О. О. Етноконфесійні процеси в Україні в ХХ столітті.
Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів історичних
спеціальностей. – Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2019. – 140 с.

У навчальному посібнику аналізується поняття етноконфесійних відносин в контексті суспільних і політичних запитів, теоретичні підходи до вивчення етноконфесійного чинника в історії України. Досліджено поняття конфесійного фактору та його роль у суспільних відносинах. Проаналізовано правове регулювання конфесійної свободи. Розглядаються моделі відносин держава - церква в Україні. Визначено основні тенденції розвитку етноконфесійних процесів українському суспільстві.

ISBN

Зміст

Передмова	4
I. Нормативна частина	
<i>Інформаційний обсяг дисципліни</i>	9
<i>Рекомендована література</i>	117
<i>Короткий термінологічний словник</i>	121
II. Практична частина	
<i>Плани семінарських занять</i>	155
<i>Індивідуальні навчально-дослідні завдання для самостійної роботи</i> ..	157
<i>Методичні рекомендації</i>	159
<i>Тестові завдання для екзаменаційного комп'ютерного тестування</i> ..	164

ПЕРЕДМОВА

За останні роки зроблено значний крок у вивченні етноконфесійних процесів в Україні. З'явилися цікаві підручники, монографії, навчальні посібники, наукові статті, присвячені різним аспектам минулого етноконфесійних відносин. На могутнє джерело інформації, в тому числі й історичної, перетворився Інтернет. У зв'язку з цим помітно зростає роль викладача у вмінні правильно організувати роботу студента, допомогти відділити основне від другорядного, зорієнтувати його в сучасному інформаційному середовищі. Якщо раніше проблемою було знайти необхідну інформацію, то зараз важливою проблемою є зорієнтуватися в її стрімкому потоці, що особливо важливо для молодшої людини, схильної до категоричних та поспішних висновків. Саме таку мету переслідує цей навчально-методичний комплекс, призначений для вищих навчальних закладів історичних спеціальностей, в цьому полягає актуальність створення таких посібників.

Програма підготовки фахівців в сучасних вищих навчальних закладах, з урахуванням сучасних вимог, передбачає набуття знань не лише під час лекцій і семінарських занять, але й у процесі самостійної роботи студентів. Тому значну частину матеріалів з проблем етноконфесійних відносин студентам доведеться опрацьовувати самостійно. Контроль за самостійною роботою студентів здійснюється за допомогою індивідуальних завдань, тестових завдань, рефератів, доповідей і виступів.

Мета розробки полягає у зосередженні в межах одного видання всього навчально-методичного комплексу з вивчення актуальних проблем етноконфесійних процесів в Україні, що спростить роботу як студента, так й викладача. Матеріал комплексу фактично є навчальним посібником з етноконфесійних процесів України.

Основним завданням навчального посібника є забезпечення ефективного навчального процесу. Об'єктом є викладання дисципліни у вищих навчальних закладах, а його предметом є сукупність методів і прийомів навчання, які

забезпечують передачу та засвоєння знань з навчальної дисципліни «Етноконфесійні процеси в Україні в ХХ столітті».

При роботі над посібником використано ряд як загальнонаукових, так й суто історичних методів. Це, зокрема, діалектичний метод, який дозволив розглянути основні події етноконфесійної історії як цілісний процес духовного, економічного, політичного і культурного розвитку країни. Методологічні засади комплексу базуються на загальнонаукових принципах об'єктивності, історизму, системності, світоглядного плюралізму і діалектичного розуміння історичного процесу, неупередженого підходу до складних явищ етнорелігійного життя та критичного підходу до джерел інформації.

Науково-методична новизна посібника полягає в створенні синтезуючої праці, яка б містила повний комплекс матеріалу з історії етноконфесійних процесів України, який би забезпечив засвоєння студентами масиву інформації з проблем історії етноконфесійних процесів України згідно вимог вищої школи.

Дисципліна «Етноконфесійні процеси в Україні в ХХ столітті» розрахована на студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів IV рівня акредитації, які навчаються за освітньою програмою магістр.

Вивчення історії етноконфесійних процесів України, як складової частини всесвітньої історії та її складової – етноконфесійної історії, є однією з найважливіших умов підготовки високопрофесійного, духовно зрілого фахівця. Адже історія етноконфесійних процесів України відображає насамперед вплив церкви на суспільно-політичні та соціально-економічні процеси і етапи боротьби за свободу, незалежність, а також роль поліконфесійного українського народу, політичних і духовних лідерів, діячів науки і культури в суспільно-політичних процесах.

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми навчальний посібник допомагає студенту оволодіти як загальнопредметними компетентностями так і фаховими.

I. Загальнопредметні:

- Критичність та самокритичність. Здатність формулювати задачу, для її вирішення використовувати потрібну інформацію та методологію для досягнення обґрунтованого висновку.

- Якість та етичні зобов'язання. Знання стандартів, необхідних для наукового дослідження та публікування, зокрема критична обізнаність та інтелектуальна чесність.

- Міжособистісні навички та командна робота. Здатність працювати в команді, виконуючи провідну роль, в міжнародній та мультикультурній групі.

- Гнучкість мислення. Набуття гнучкого образу мислення, який дозволяє зрозуміти та розв'язати проблеми та задачі, зберігаючи при цьому критичне ставлення до сталих наукових компетенцій.

- Популяризаційні навички. Здатність провести усну презентацію та написати зрозумілу статтю за результатами проведених досліджень, а також щодо сучасних наукових концепцій в етнології для загальної публіки (не фахівців).

- Здатність студента розв'язувати складні задачі і проблеми в галузі освіти та науки, що передбачає проведення самостійних досліджень та здійснення інноваційних підходів у вирішенні професійних задач

- Спеціалізовані концептуальні знання, набуті у процесі навчання на рівні новітніх досягнень з етноконфесійної історії України, які є основою для оригінального мислення та інноваційної діяльності, зокрема в контексті дослідницької роботи

- Розв'язання складних задач і проблем з етноконфесійної історії України, що потребує оновлення та інтеграції знань, часто в умовах неповної історіографічної та джерелознавчої інформації

- Зрозуміле і недвозначне донесення власних висновків, які є результатом самостійних наукових досліджень студента з етноконфесійної історії України, а також знань та пояснень, що їх обґрунтовують, до фахівців і

нефахівців, зокрема до осіб, які навчаються, тобто учнів шкіл

- Прийняття рішень у складних і непередбачуваних умовах професійної діяльності в галузі освіти, що потребує застосування нових підходів та прогнозування
- Критичне осмислення проблем у навчанні та професійній діяльності з використанням міждисциплінарних методів
- Проведення дослідницької діяльності з актуальних проблем етноконфесійної історії України
- Використання іноземних мов у професійній діяльності
- Відповідальність за розвиток професійного знання і набутої практики, оцінку стратегічного розвитку діяльності трудового колективу
- Здатність до подальшого навчання і поглиблення знань з етноконфесійної історії України, яке значною мірою є автономним та самостійним

II. Фахові:

- Володіння комплексним, системним, проблемно-історичним підходами та етнологічними методами дослідження.
- Використання відповідної термінології та форм вираження дисципліни в усній та письмовій формах рідною чи іноземною мовами.
- Уміння обирати необхідні етнологічні та історичні методи дослідження.
- Уміння роботи з етнографічними музейними колекціями.
- Володіння методикою джерелознавчої та історіографічної критики.
- Здатність використовувати інструменти інших гуманітарних наук відповідно до наукового проекту.
- Планування та представлення індивідуального внеску до історико-етнічних знань на основі дослідження.
- Здатність досліджувати причини, аналізувати процеси пов'язані з виникненням, формуванням та розпадом етнічних спільнот, особливостями їх

самоорганізації.

- Здатність розуміти та оцінювати життєво важливі парадигми буття; набуття і розвиток здатності до конструктивної діяльності в умовах культурних, мовних, релігійних відмінностей між народами, опанувати моделі толерантної поведінки.

- Набуття обізнаності з основними вченнями в галузі гуманітарних та соціальних наук, основними науковими школами, напрямками, концепціями, джерелами гуманітарних знань і видами роботи з ними.

- Глибокі знання та розуміння: здатність використовувати методи безпосередніх спостережень для вивчення культурних й побутових особливостей різних народів, історичних змін і розвитку цих особливостей, проблеми етногенезу, розселення для опису культурно-історичних взаємовідносин народів.

- Розв'язання проблем. Здатність вирішувати комплекс проблем, пов'язаних з етнічністю людських спільнот та мозаїчністю етнічних процесів та явищ. Здатність характеризувати етно-конфесійні процеси у XX-XXI ст. Здатність використовувати наукову класифікацію конфесій світу; визначати соціально-культурні і біологічні процеси, які проявляються при функціонуванні етносів та конфесій від початку виникнення до складання обличчя етнічних спільнот та їх зникнення.

На вивчення навчальної дисципліни відводиться 90 годин / 3 кредити ECTS.

Інформаційний обсяг навчальної дисципліни

Кредит 1. Етноконфесійні процеси в Україні в довоєнний період (1917-1939 роки).

Тема 1. Релігійна політика українських урядів 1917 – 1919 років.

Проголошення автокефалії православної церкви в Україні на соборі 1921 року; Василь Липківський - перший єпископ УАПЦ і митрополит Київський і всієї Русі, один із фундаторів Руху за автокефалію української церкви; Особливості канону та церковного устрою УАПЦ.

Період незалежного існування української державності в роки визвольних змагань залишив взірці релігійної політики чотирьох державних формацій: Центральної ради, Гетьманату, Директорії та Західно-Української Народної Республіки.

Ставлення Центральної Ради до проблем релігії та церкви більшістю істориків оцінюється як негативне. Частково це пояснюється соціалістичною спрямованістю державної інституції, не бажанням впускати реакційне духовенство до владних структур, а також особистим ставленням окремих представників уряду до церкви. Під час перебування на посаді генерального писаря О. Лотоцького – історика церкви з вищою духовною освітою – справа церкви і створення окремого державного органу з метою координації стосунків церкви і держави постійно піднімалось, однак не вирішувалось. Після заміни О. Лотоцького – Іваном Мірним на посаді генерального писаря в листопаді 1917 року, справа була покладена у «довгу скриню».

Однак це не означає, що Центральна Рада протягом майже року взагалі не займалася справами церкви. Мова йде лише про появу чітко оформленої державної доктрини.

Загалом, враховуючи наявність серед членів Центральної Ради представників різних політичних сил а також церковних діячів, окремі питання що торкалися духовної сфери періодично вирішувались.

Так протягом березня-травня 1917 року на повістці дня стояли питання:

- про визволення митрополита Галицького і кардинала папського А.Шептицького;
- про вживання української мови служителями церкви;
- про призначення в Україну єпископів-українців;
- про автокефалію української церкви.

Таким чином не можна вважати, що позиція Центральної Ради до питань церкви визначалася як однозначно негативна. Погляди урядовців мали пережити певну еволюцію. Політичні лідери України цього періоду, не маючи досвіду у державному будівництві, доходили до всього шляхом спроб і помилок. І необхідне був час, для того, щоб зрозуміти, наскільки важливо для новоствореної держави мати свою, незалежну, автокефальну церкву, яка мала б перетворитися на один з центрів формування державної ідеології.

Згодом реалії і потреби дня, змусили в грудні 1917 року, майже через рік з моменту приходу до влади Центральної Ради, прийняти принципове рішення про створення окремого державного органу регулювання церковного життя в Україні. Тимчасовим комісаром призначили О. М. Карпінського.

Зміна в настроях представників Центральної Ради до питань церкви, насамперед пов'язана із політичними колізіями. 20 листопада 1917 року Третім Універсалом проголошено незалежність Української Народної Республіки. Ця подія і спровокувала зміну поглядів. В церкві, через її підпорядкованість Московському Патріархату, почали вбачати так звану «п'яту колонну». Саме через церковну організацію, Москва могла вплинути на зміну настроїв громадян новоствореної Української Народної Республіки. Тому вже 13 грудня 1917 року О. Карпінський надіслав розпорядження Київському єпископату про недопущення поминання і відправх «Російської держави та російського війська».

27 грудня 1917 року О. Карпінський видав розпорядження щоб усі стосунки з патріархатом та загалом російською православною церквою велися

виключно за його посередництвом. Наприкінці січня 1918 року О. Карпінський, виступивши з урядовою декларацією на Всеукраїнському Соборі, заявив про недопустимість «московської гвардії» в українській церкві й зазначив, що перед Собором лише один шлях: «дати українській церкві автокефалію» - це завдання від уряду УНР.

Нарешті в січні 1918 року за нового уряду на чолі з В. Голубовичем при міністерстві внутрішніх справ був створений департамент ісповідань на чолі з колишнім єпископом Красноярським Никоном – після залишення сану – Миколою Безсоновим. Через те, що в свій час М. Безсонов був позбавлений сану і чернецтва, а також одружився з колишньою вихованкою Київської жіночої духовної школи, діячі церкви не сприймали його і відмовлялися йому коритися. Час його перебування на посаді жодним чином не змінив ситуацію в духовних справах.

М. Безсонова на цій посаді спочатку змінює на короткий термін виконуючий обов'язки директора департаменту ісповідань В. Рафальський, а пізніше В. Чехівський.

Структура департаменту ісповідань нагадувала структуру міністерства ісповідань Тимчасового Уряду: директор (М. Безсонов, В. Чехівський), віце-директор (В. Рафальський), відділ православ'я (начальник - священник Маричів), відділ інослав'я та іновір'я (начальник - Барвінок), канцелярія (начальник - Боржаківський, діловод – Пашевський). Загалом департамент не був достатньо й добре укомплектований.

Тривалий час залишалось невирішеним питання не лише з персоналом, а й з приміщенням департаменту та фінансуванням нової установи. Лише в березні (а фактично в квітні) 1918 року міністерству внутрішніх справ на потреби департаменту ісповідань уряд виділив 50 тис. крб. Щодо приміщення, питання вирішено було до квітня. 19 березня установа отримала дозвіл на оренду вільних приміщень Митрополичого Софійського Дому за 5 тис. крб. в рік, при умові, що в разі потреби приміщення буде звільнено. До 10 квітня 1918

року департамент переїхав до митрополичих покоїв.

Новостворена державна установа зосередила свою діяльність на з'ясуванні й спрямуванні у відповідне річище стосунків церкви з новою Українською Державою (вимоги підтримки існуючого устрою нової влади, її законів та розпоряджень, підготовка соборного прийняття автокефалії). Водночас департамент намагався представити інтереси церкви перед державою. В першу чергу – забезпечення її матеріального стану: державне фінансування, збереження землеволодінь, рухомого й нерухомого майна та освітньої мережі підготовки кадрів. Всі ці заходи мали безсистемний характер, були не дуже конкретними і не знайшли належного законодавчого забезпечення через низький статус департаменту в структурі Центральної Ради. Церковні інституції співпрацювали з департаментом лише в матеріально-майновій сфері, ігноруючи всі інші його розпорядження. За таких умов та при дуже короткому (менше двох місяців) фактичному функціонуванні департаменту важко було від нього чекати якихось вагомих результатів праці. Однак не зважаючи на вади в роботі, обмежену компетенцію, низький рівень впливу та авторитету як в Центральній Раді так і в церкві, це не дає нам права звинувачувати департамент в абсолютній бездіяльності.

Внутрішнє церковне життя цих часів відрізняється особливою бурхливістю. Революційні настрої вплинули і на духовенство. Навесні – влітку 1917 року єпархіальні з'їзди духовенства й мирян відбулися в усіх українських єпархіях попри спротив єпископату. Через пасивність і фактичне самоусунення владик, ініціативу на з'їздах перебравли ліберальні групи священників та мирян. Майже скрізь була поставлена вимога широкої участі мирян та нижчого духовенства в церковному житті через систему Рад (від парафіяльних до єпархіальних і врешті – Церковного Собору) та виборність духовенства (з єпископатом включно). Стверджувальні постанови щодо виборності були прийняті на з'їздах Київської, Полтавської, Волинської, та Одесько-Херсонської єпархій.

Такий широкий «революційний» рух у церкві був зумовлений значним впливом мирян, які до 1917 року не брали участі в з'їздах духовенства, а тепер переносили нові віяння світського життя на церковне.

В усіх українських єпархіях розпочинаються справи про усунення архієпископів, єпископів та інших. Було зміщено архієпископа Чернігівського Василя (Богоявленського), архієпископа Харківського Антонія (Храповицького). Зафіксовані також невдалі, але спроби змістити Волинського архієпископа Євлогія (Георгієвського) і Катеринославського Агапіта (Вишневського).

Вищенаведені факти свідчать, що хвиля виступів проти місцевих архієреїв, яка піднялася навесні 1917 року, коли в церковному житті активізувалися миряни та певне коло духовних осіб реформаторів, фактично захлинулася, навіть згодом набула зворотного напрямку.

Причиною тому став цілком очевидний факт, що революційні рухи були спрямовані не лише проти єпископату, а й проти всього духовного стану як символу й традиційного представника старого ладу. Нова ідеологія однозначно пов'язувала церкву та її служителів із старим режимом, вбачала в релігії та церковній організації консервативну контрреволюційну силу. Це призвело до масових зміщень священиків, особливо в селах. Миряни перебирали управління парафіями до своїх рук (ключі від церков, каси, землю, майно), самі призначали священнослужителів, виганяли неугодних. Сотні священиків, дияконів і псаломщиків залишилися без місць і поневірялися разом із своїми сім'ями. За першу половину квітня лише на Волині постановами сільських сходів було «звільнено» понад 60 священиків. У Київській єпархії революційна влада змушена була закликати селян до припинення масового гоніння на церковнослужителів. На Харківщині священиків навіть ув'язнювали.

Усе це спричинило до різкого повороту нижчого духовенства до об'єднання з єпископатом та консервативною течією. Свідченням цьому стали єпархіальні з'їзди. Особливо показовою щодо цього стала боротьба навколо

українізації церкви та всіх сфер її діяльності.

Питання про українізацію на єпархіальних з'їздах викликало гостре протистояння і в багатьох випадках – різкий спротив. Це неможливо пояснити лише політичними мотивами, особистим впливом проросійського єпископату, намаганням зберегти єдність російської православної церкви, а через неї й Росії в межах імперії.

Важливою причиною не сприйняття ідеї українізації була досить закореніла традиція літургії та сама суть православ'я, котре не припускало різних змін, навіть в обрядовості, всій системі культу, вбачаючи в спробах реформ літургійної мови, що спричиняло зміну символів і архітектоніки священного тексту, відступництво, протестантизм. У даному випадку різкі вимоги українізації без відповідної аргументації відразу викликали органічний спротив не лише ієрархів та священнослужителів, а й православних мирян.

Метод переконання був задіяний належним чином лише в Києві, де, зокрема, доцент І. Огієнко читав лекції про українську церкву та українську вимову церковнослов'янських текстів. Це була чи не єдина спроба поставити питання не про українізацію, а про дерусифікацію та повернення до старих традицій.

З огляду на вищезазначене, немає нічого дивного в тому, що на більшості єпархіальних з'їздів українізація церкви не була схвалена. За українізацію церкви в розумінні церковної автономії та мови виступили в квітні 1917 року з'їзди Волинської, Полтавської, Подільської та Київської єпархій. Однак уже наступні з'їзди в цих же єпархіях не підтримали ідеї українізації або значно обмежили її сферу.

6 грудня 1917 року на спільному зібранні ініціативного комітету по скликанню Собору, відповідного комітету, заснованого Київською єпархіальною радою та братства «Воскресіння» було прийнято рішення про створення Тимчасової Всеукраїнської Православної Церковної Ради, яка мала підготувати проведення Всеукраїнського Православного Церковного Собору.

Головою Ради став військовий священник Олександр Маричев. Титул почесного голови належав не правлячому архієпископу Олексію (Дородніцину). Заступником голови був обраний полковник сердюцького полку В. Цівчинський, секретарем – диякон І. Дурдуківський, писарем – козак Гамаліїв. До самої Ради ввійшло близько 60 чоловік. Рада складалась зі священників-українців і ліберально настроєної інтелігенції.

23 листопада 1917 року Рада проголосила себе тимчасовою вищою владою православної церкви в Україні до скликання Всеукраїнського Собору. На своїх установчих зборах Рада ухвалила рішення призначити в консисторіях єпархіальних комісарів, а також за маніфестувала свою мету – проголошення автокефалії української православної церкви та її загальної українізації.

Однак непослідовність дій, революційні методи боротьби, за політизованість, відсутність єдності в українській православній церкві, серед мирян, негативне ставлення патріарха Московського Тихона до української церкви не давали можливості в повному обсязі реалізувати заплановане.

На початку грудня 1917 року Центральна Рада ухвалила рішення про скликання Всеукраїнського Собору в Києві на 28 грудня 1917 року. 12 грудня делегація Всеукраїнської Православної Церковної Ради зустрічається з патріархом Тихоном, який нібито погоджується на автономію української церкви. 21 грудня Київському митрополиту Володимирі, якого вважали представником реакційних сил, представники Ради запропонували в трьохденний термін здати справи і покинути Київ. Звільнивши таким чином посаду Київського митрополита, Рада пропонує обійняти цю посаду спочатку вікарному єпископу Димитрію (Вербицькому), а потім – ректору Київської Духовної академії – єпископу Василю (Богдашевському). Проте обидва відмовились.

23 грудня 1917 року Всеукраїнська Православна Рада іде на безпрецедентний крок – розпускає стару Київську духовну консисторію, призначає нових членів на чолі з комісаром священником Павлом Пащевським.

Так фактично в українській церкві встановлюється двовладдя.

Наприкінці грудня Центральна Рада делегувала до Всеукраїнської Православної Церковної Ради свого представника В. Рафальського і включила до свого складу представників останньої – Н. Шараєвського, О. Ходзицького, Г. Черневського. Це було офіційне визнання владою Ради легітимним керівним церковним органом. В Генеральному Секретаріаті внутрішніх справ була відкрита посада тимчасового комісара в справах духовних, яку обійняв О. М. Карпінський.

Митрополит Володимир та його прихильники розуміли, що втрачають свій вплив. Тому, незважаючи на існуючий конфлікт із Всеукраїнською Православною Церковною Радою, вони змушені були добиватися по-перше визнання своєї влади урядом УНР, а по-друге – піти на певні поступки. На компроміс пішла і Всеукраїнська Православна Церковна Рада. Робилось це з метою як найшвидше скликати Собор. Врешті решт Собор було скликано.

Собор відкрився 7 січня 1918 року. В перший день його роботи Всеукраїнська Православна Церковна Рада згідно з своїм уставом і попередніми домовленостями оголосила про свій саморозпуск. Багато часу забрали вибори президії та комісій Собору (8 – 11 січня). Митрополита Володимира обрали почесним головою. Фактичним головою став при підтримці української групи єпископ Пимен Балтський, вікарій Подільської єпархії. До президії увійшли в основному представники з групи розпущеної Всеукраїнської Православної Церковної Ради. Собор сформував шість спеціальних комісій: урядова, з питань єпархіального управління, з проблем українізації церкви, учбова, економічна, комісія особового складу. Але нажаль діяльність Собору була перервана.

19 січня 1918 року Собор було закрито. Під тиском військової загрози делегати роз'їхались і була висловлена пропозиція про припинення його роботи. Жодних рішень на Соборі не було прийнято. Окрім того, що наступний Собор має скликати комісія, що складається з митрополиту, і представників єпархій, по два від кожної. Під час перериву в роботі на місцях мають

обговорюватись питання про українізацію і автокефалію української церкви.

Зміна влади в Києві мала трагічні наслідки для української церкви. В ніч з 25 на 26 січня 1918 року, коли війська Муравйова вступили до Києва, біля Києво-Печерської Лаври групою солдат на чолі з командиром у матроській формі був розстріляний і поколотий штиками Київський митрополит Володимир.

На відміну від політики Української Центральної Ради, Гетьманський уряд вважав церкву важливим чинником життя суспільства і держави. 16 травня 1918 року було створено Міністерство ісповідань. Ця установа стала основним центром формування стратегії і тактики державної політики щодо церкви. Міністерство було єдиним, авторитетним і цілком відповідальним з максимальною повнотою повноважень, органом, через який церква прямо пов'язувалась із державою.

Формування кадрового складу міністерства за принципом фахового рівня й досвіду відповідної роботи було першим завданням для міністра В. Зіньківського. Однак свою увагу він сконцентрував в основному на представниках російського адміністративного апарату. Таким чином, російського походження були більшість чиновників міністерства.

В міністерстві також отримали роботу представники української течії в церковному русі, колишні діячі Всеукраїнської Православної Церковної Ради: Олександр Маричев, Макар Крамаренко. Однак це було скоріше виключенням, ніж правилом.

Абсолютно не була представлена в міністерстві офіційна церковна течія, а саме прихильники новообраного митрополита Антонія (Храповицького). Цю обставину слід особливо підкреслити. Її наслідком була самотійна діяльність міністерства, позиція якого з ряду важливих питань не збігалася з лінією митрополита Антонія й керованого ним у травні 1918 року Собору.

Штат міністерства складався з 151 працівника а в серпні з 252 співробітників. При міністерстві працювало 4 департаменти: загальних справ;

православної церкви; інослав'я та іновірія; духовної освіти. Також в міністерстві відкрили Учений Комітет, відділ у справах Церковного Собору, Статистичний відділ, редакцію журналу «Вірі та Держава».

Офіційний статус, прерогативи і функції Міністерства ісповідань були закріплені в Статуті, який складався з 13 статей. В основу документа було покладено Статут міністерства ісповідань Тимчасового Уряду, розроблений під керівництвом професора Антона Карташова.

Порядок роботи чітко регламентувався: праця з 9 по 15, або з 10 до 16 години. Щотижня всі співробітники мали подавати письмовий звіт про виконану роботу. Міністр ісповідань щотижня доповідав Гетьману. Усі законопроекти, підготовлені міністерством, міністр відносив на обговорення й затвердження Радою Міністрів, після чого їх затверджував Гетьман і вони набували чинності.

Політика Міністерства ісповідань за В.Зіньківського вироблялась на підставі як теоретико-стратегічних рішень, так і духовенства та мирян.

Міністерство ісповідань у своїй структурі охоплювало всі церкви і релігійні об'єднання, що діяли в Україні – цей принцип був визначальним у формуванні головних підрозділів міністерства. Окремі відділи мали збирати, аналізувати, повідомляти і друкувати весь можливий комплекс інформації стосовно релігійно-церковного життя в Україні та за її межами. Діяльність міністерства і релігійна ситуація в державі постійно аналізувалися з метою коригування, що робило механізм праці міністерства максимально еластичним і давало змогу відпрацьовувати систему пріоритетних та менш важливих завдань і проблем. Високий фаховий рівень працівників і глибокий інтелект міністра В. Зіньківського сприяли створенню добре відрегульованого механізму роботи міністерства, який на той час можна оцінити як зразковий.

28 лютого 1918 року на посаду міністра ісповідань вступив О. Лотоцький. З його приходом починається новий етап у відносинах між державою і церквою, однак ситуація загалом залишається стабільною. Фахівці, що

працювали в міністерстві за В. Зіньківського, були залишені. Змінена лише генеральна лінія стосовно унезалежнення та українізації православної церкви. Однак О. Лотоцький як і його наступник М. Воронович, в зв'язку з тим, що цю посаду обіймали дуже короткий термін, не встигли увійти в курс всіх справ.

Під час роботи міністерства, православна церква України пережила певні зміни. Гостро постало питання з обранням Київського митрополита. В. Зіньківський вважав, що його обрання має відбуватися на Всеукраїнському Соборі, і ця подія покладе початок до об'єднання української церкви вже в статусі автокефальної.

Частина духовенства на чолі з вікарним Київським єпископом Никодимом, промосковської орієнтації намагалася пришвидшити перебіг подій і обрати митрополита до початку роботи другої сесії Українського Собору. Також їм необхідна була особа, яка за будь-яких обставин проводитиме проросійську політику, направлену на збереження російської православної церкви. Отримавши благословення Патріарха і Священного Синоду, якими затверджувалась програма єпархіального Собору й порядок виборів, єпископ Никодим і його прихильники починають діяти.

Результатом стало обрання 6 травня 1918 року Київським митрополитом Антонія (Храповицького).

Ця людина, його погляди і процес обрання повністю суперечили ідеям і програмі міністерства. В. Зіньківський намагався скасувати цей вибір. Але було пізно. 22 травня вийшов указ Патріарха і Священного Синоду про затвердження виборів митрополита Київського і Галицького, священноархімандрита Києво-Печерської Лаври Антонія. Митрополит Антоній активно підтримував ідею збереження єдності Російської Православної Церкви на чолі з Патріархом. Сам владика був постійним членом Священного Синоду РПЦ: згідно з рішенням Всеросійського Собору, Священний Синод мав складатися з 13 членів, при цьому лише Патріарх (голова) і митрополит Київський були постійними членами, інші ж - виборні. Так само, за постановою

Всеросійського Собору про поділ Церкви на п'ять митрополичих округів, українські єпархії мали складати єдиний митрополичий округ, що підлягав владі Патріарха. Митрополит же міг самостійно вирішувати питання: управління церковними справами, церковної дисципліни, справи віровчення. Тільки на останньому засіданні Всеросійського Помісного Собору 7 вересня 1918 р. було затверджене положення про Вищу церковну владу в Україні, в якому визнавалася автономія УПЦ. Проте навіть в умовах роботи Всеукраїнського Собору і при явній різниці становища Церкви в більшовицькій Росії та гетьманській Україні були визнані обов'язковими до виконання в Україні всі загальні постанови Всеросійського Собору, Патріарха і Священного Синоду. Відповідну інформацію про церковне життя в Україні Антоній регулярно надсилав до Москви.

Митрополит Антоній завжди займав рішучу і часто досить різку позицію. За його керівництва все замикалося на його особі й у Церкві приглушувалися будь-які рухи супротивного спрямування. Активно насаджувався старий порядок у стосунках різних категорій церковних діячів та перепинялися будь-які спроби втручання в церковне керівництво світських структур. Не варто забувати і про суто пастирський обов'язок оборони православної віри та церковного благочестя, який митрополит Антоній ревно виконував.

Разом з тим митрополит Антоній завжди рішуче реагував на повідомлення про «більшовизм» кліру. Так, на секретний лист київського губерніяльного старости про необхідність усунення із соборної церкви Таращі диякона Льва Мілюкова «как заведеного большевика» владика 29 жовтня (11 листопада) наказав негайно заборонити йому священнослужіння й розпочати слідство. Подібних справ по Київській консисторії налічувалося десятки і скрізь митрополит Антоній карав за «більшовизм». Будь-які дії, що суперечили прийнятим правилам, чи критику начальства, митрополит визначав як «більшовизм».

Зазначимо, що увесь єпископат ішов за митрополитом Антонієм.

Найбільшими прибічниками нерозривного зв'язку з РПЦ і супротивниками українізації та автокефалії були архієпископ Волинський Євлогій (Георгієвський) та митрополит Одеський Платон (Рождественський). Щоправда, стосовно останнього, сучасники більше говорили про його особисту вигоду, а не про ідеологію.

До активних «русофілів» сучасники відносили також єпископа Чернігівського Пахомія (Кедрова). Інші архієреї дотримувалися загальної лінії: Агапіт, архієпископ Катеринославський; Пимен, єпископ Брацлавський і Подільський; Феофан, єпископ Полтавський і Переяславський; Митрофан, єпископ Сумський, керуючий Харківською єпархією. Незначні прояви «українства» в середовищі єпископату зійшли нанівець. Лише пізніше архієпископ Агапіт (Вишневський) задекларує свою національну позицію і його 26 листопада 1919 р. у Новочеркаську піддадуть єпископському суду.

Світська влада, в особі Гетьмана і його урядовців не визнавали Київського митрополита до моменту поки його обрання не було затверджено на Українському Соборі. Тільки 26 червня міністр ісповідань видав циркуляр про підтвердження факту обрання Київським митрополитом Антонія.

Світська влада йдучи на компроміс і не бажаючи загострення стосунків із церквою, певною мірою підштовхувала і церкву до компромісу. Антоній всупереч своїм поглядам, корився владі гетьмана. Таким чином складалися достатньо своєрідні стосунки Гетьманату та його уряду з митрополитом Антонієм та єпископатом православної церкви України. Лише зовні вони були більш-менш лояльними, особливо після визнання Антонія Київським митрополитом. Насправді ж це було принципове протистояння декларційно-національної з боку світського уряду й великодержавної про патріаршої з боку церковних ієрархів політики та поглядів на принципи побудови церковного життя в Україні.

Протистояння між Гетьманським Урядом і митрополитом Антонієм набуло апогею під час другої сесії Собору й проголошенням міністром

ісповідань О. Лотоцьким 14 листопада вимоги про автокефалію УПЦ. Однак після обнародування грамоти Гетьмана про федерацію з Росією, ситуація відразу змінилася. Митрополит Антоній та ієрархи звернулися до населення України із закликом підтримати Гетьманський Уряд, поборювати повстання проти Гетьмана. Це в свій час стало вирішальним моментом в майбутньому митрополита. Після повалення Гетьманату, склалася парадоксальна ситуація: митрополит Антоній, противник Гетьмана, був репресований як його прихильник і ворог нової влади Директорії УНР.

Отже, однозначно утверджувалися нерозривні зв'язки з РПЦ і підлеглість патріаршій юрисдикції всієї УПЦ та кожного її ієрарха, а з іншого боку — визнання існуючої в Україні світської влади, з якою не можна не рахуватися. Даний принцип проводився на всіх рівнях і визначав основний напрям церковного життя й фактичну незмінність його суті.

Зазначимо також, що друга сесія Собору стала найпліднішою, на ній було вирішено чимало важливих загальних і конкретних питань. Саме тут найповніше проявилось протистояння національних та консервативних загальноросійських сил у православній церкві в Україні, демонструючи сильні і слабкі сторони, успіхи і невдачі супротивників, даючи повчальний урок нашим сучасникам.

Собор урочисто відкрився 7 червня 1918 року. На другу сесію Собору прибув спочатку 251 делегат, через тиждень роботи — 429, а загалом на Собор прибуло 502 представники. З них від єпархій: Київської — 122, Подільської — 64, Полтавської — 60, Харківської — 58, Чернігівської — 53, Холмської — 7, Таврійської — 4, Курську єпархію представляв єпископ Білгородський Никодим, а православних Галичини — священник Йосиф Андрійович Готський. Повноваження багатьох осіб (82) не визнали дійсними. Для перевірки всіх повноважень створили мандатну комісію (20 чоловік і по представнику від кожної єпархії) на чолі з єпископом Митрофаном (Сумським). Окрім того, була утворена «Комісія внутрішнього розпорядку» під головуванням єпископа

Прокопія (15 чоловік) для підтримки порядку й дисципліни на Соборі.

Конкретна робота розпочалася 8 червня. В перший же день з урядовою декларацією про відносини між Церквою і Державою виступив міністр ісповідань Василь Зінківський. Зазначимо, що для уряду найважливішим було з'ясування статусу Церкви, її автономного устрою і встановлення церковного миру, а також пристосування церковного життя до нових умов та ідеології Української Держави. Під час обговорення декларації міністра було піднято і з'ясовано цілу низку загальних і конкретних проблем.

Під час роботи другого Собору, делегати розробили кілька проектів про Вище Церковне Управління в Україні, які жваво обговорювали та вносили поправки. Найвищим органом визнавався Собор, який мав скликатися раз на три роки і складатися з правлячих єпископів, вікаріїв, котрі їх заміщають, кліриків і мирян, обраних у єпархіях. Постійним органом вищої церковної влади мав бути Собор правлячих єпископів і Вища Церковна Рада. Собори єпископів мали відбуватися щороку, а між ними діяв Малий Собор єпископів. Вища Церковна Рада мала складатися з митрополита, трьох єпископів, чотирьох кліриків, п'яти мирян (останні обиралися Собором на три роки). Головою в обох органах було визначено Київського митрополита. Українська Держава могла лише контролювати казенні кошти, виділені церкві, і законність діяльності органів церковного управління. Головою УПЦ і єдиним посередником у відносинах церкви з державою визнавався Київський митрополит, котрий мав бути членом вищого світського державного органу.

З усіма поправками проект було прийнято 213 голосами (128 делегатів утрималися). Вже після голосування від української фракції Собору А. Павлюк зачитав підписану 52 особами заяву, де було сказано, що вони утрималися від голосування, бо проект «не відповідає національно-демократичному і соборно-правному устрою Церкви». Однак ця та інші заяви не вплинули на справу й лише додавалися до протоколу.

Одночасно на Соборі прийняли без обговорення «Проект штатів для

членів Вищої Церковної Ради і Священного Собору Єпископів», який майже дослівно повторював проект Всеросійського Церковного Собору (від 3 квітня 1918 р.) Тут ішлося лише про матеріальне утримання даних інституцій, що повністю перекладалося на Державну Скарбницю.

На останньому засіданні за пропозицією голови єпископа Пимена до всього цього додали надзвичайно важливу постанову, яка нейтралізувала на певний час задеклароване положення про автономію УПЦ. 11 липня, закриваючи II сесію, Собор прийняв постанову про обов'язковість розпоряджень Московського Собору й Патріарха для всіх православних України до того часу, поки будуть остаточно вирішені питання щодо статусу Церкви в Україні та її відносин з церквою в Росії.

Укладення угоди Гетьмана про федеративне об'єднання України з Росією, відхід німців, антигетьманський заколот та припинення діяльності Собору загальмували спроби українського уряду досягти порозуміння з проводом церкви у справі автокефалії.

Автокефалія Української Православної Церкви була проголошена тільки 1 січня 1919 року, законом Директорії УНР («Закон про вищий уряд Української автокефальної православної соборної церкви»). Державно-церковні зносини за цим законом будувалися на засадах, близьких до тих, що існували в Російській імперії до 1917 року. Найвищим органом автокефальної церкви проголошувався Всеукраїнський церковний собор, якому належить церковно-законодавча, судова та адміністративна влада. Ті ж постанови собору, які мали і церковне, і державне значення, або потребували видатків коштів з державної казни, підлягали затвердженню вищих державних органів. Для управління справами церкви створювався Український церковний синод, члени якого до скликання Всеукраїнського собору мали призначатися урядом УНР. До компетенції Синоду входили релігійні, адміністративні, господарські, освітні, контрольні та ревізійні питання. Було підкреслено, що «Українська автокефальна церква з її Синодом і духовною ієрархією ні в якій залежності від

Всеросійського патріарха не перебуває».

Цей акт був визначною подією, але його повністю втілити в життя не вдалося, оскільки становище країни ставало надзвичайно важким. Щоправда, на початку січня відновило роботу Міністерство культів, яке очолив І. Липа. Міністр культів розіслав у всі єпархії телеграми з пропозицією не поминати в богослужіннях патріарха Тихона, митрополита Антонія та архієпископа Євлогія. Певним кроком до реалізації принципу автокефалії було і звернення Івана Липи до міністра закордонних справ УНР з проханням повідомити про проголошення автокефалії української церкви Константинопольський патріархат та інші автокефальні церкви.

Ухвалою Директорії наприкінці січня термін «Синод» був замінений назвою «Українська вища священна церковна рада» і було призначено її тимчасовий склад. До неї увійшли архієпископ Агапіт, протоієрей Василь Липківський, священник Макарій Крамаренко, священник Матеюк (від військового духовенства) та диякон О. Дурдуківський.

Проголошення 22 січня 1919 року акта злуки УНР і ЗУНР в одну державу поставило українських провідників перед фактом співіснування в одній державі двох українських традиційних церков - Православної та Греко-Католицької. В практичній площині Директорія відреагувала на це заснуванням української дипломатичної місії при Ватикані. В теоретичній площині обговорювалась можливість обрання Митрополита Андрія Шептицького на Київську митрополичу кафедру з наступним прийняттям православними унії і проголошенням Папою Українського Патріархату. Один із можливих авторів цієї ідеї В. Винниченко вважав, що таким чином вдасться відгородити Україну в конфесійному відношенні як від Польщі, так і від Росії.

Умови військового стану не дали Директорії можливості вповні здійснити проголошений законом проект автокефалії, не кажучи про більш контроверсійні ідеї Винниченка. Однак Директорія не полишала своїх намірів добитись визнання автокефалії української церкви вселенським православ'ям,

передусім патріархом Константинопольським. З цього приводу в липні 1919 р. розпочались переговори професора О. Лотоцького, який став на той час послом УНР у Туреччині, з доглядачем патріаршого престолу митрополитом Дорофієм. У результаті цих переговорів митрополит повідомляв уряд УНР, що через вакантність патріаршого престолу (патріарх Германос V за його германофільство був усунутий з посади в 1918 р., а вибори нового патріарха турецький уряд проводити не дозволяв) визнання автокефалії української церкви відклалалося на пізніший період.

Тривалий відступ на захід військ УНР, а з ними - й уряду спричинив до того, що питання розбудови Української автокефальної церкви декларувалися, але не вирішувалися на ділі. Тільки осівши на польській території. Міністерство сповідань знову розгорнуло практичну діяльність. Перше засідання ради при міністрі сповідань у м. Тарнові відбулось 7 грудня. Основним на ньому було питання про проведення в життя автокефалії Української православної церкви. Вирішено було послати депутацію до Константинопольського патріархату, яка б інформувала його «про становище української церкви і розвіяла б ті наклепи, що розпускає чорносотенне духовенство».

Перепопи на шляху автокефалії спричинили до ряду ініціатив з боку голови Директорії С. Петлюри. Відомо, що він звертався до І. І. Огієнка з пропозицією «злуки її з іншими християнськими організаціями, що близько підходять до неї своїми догматами». Він мав тут на увазі передусім англіканство. Крім того, Петлюра радив розпочати зносини з архієпископом Юрієм (Ярошевським), якого патріарх Тихон призначив екзархом православної церкви у Польщі. Враховуючи ці побажання, рада при міністрі сповідань діяла в цьому напрямі.

14 червня 1922 р. собор єпископів православної церкви в Польщі вирішив не визнавати зверхності московського патріарха Тихона і йти шляхом утворення автокефалії православної церкви в Польщі. Ця акція увінчалась успіхом, константинопольський патріарх Григорій VII своїм «Томосом» від 13

листопада 1924 р. надав православній церкві в Польщі статус автокефалії. Оскільки провідники УНР змушені були виїхати з Польщі в інші держави, то діячам УНР, які займались церковними справами, лишилось співпрацювати з новою церквою.

Після відходу Директорії 5 лютого 1919 р. Київ зайняли більшовицькі війська. Однак навіть у таких умовах церковно-визвольний рух в Україні не припинявся. Відновлює свою роботу керівний орган по організації українських парафій - ВПЦР. Тимчасовим головою цієї організації було обрано земського діяча Михайла Мороза, заступником - протоієрея Василя Липківського, а секретарем - Івана Тарасенка.

Невдовзі влада передала в користування віруючим української парафії Миколаївський собор на Печерську. На перше богослужіння, яке проводилося протоієреєм В. Липківським українською мовою, зібралось так багато народу, що «не тільки в соборі, а й навкруги його було тісно, весь народ плакав, слухаючи Апостола, Євангелія, псалми рідною мовою». Ця подія викликала значне пожвавлення у церковному житті не тільки Києва. Про бажання організувати українські православні парафії заявляла дедалі більша кількість віруючих. На реєстрацію до державних органів подавалися вже видрукувані в друкарні тексти «Статуту української православної парафії», розробленого ВПЦР.

У зв'язку із збільшенням кількості українських парафій ВПЦР вирішує створити Всеукраїнську спілку українських парафій, яка могла стати значним кроком на шляху створення Української автокефальної православної церкви.

Керівними органами ВСУП були ВПЦР, президія ВПЦР і ревізійна комісія. ВПЦР здійснювала керівництво всіма справами ВСУП і скликала свої збори, які могли бути Великі й Малі. Великі збори проводилися три рази на рік: на Покрову, на Різдво і на Великдень. При цьому Великі Покровські збори ВПЦР Спілки вважалися річними зборами ВПЦР. У Великих зборах брали участь всі члени ВПЦР. Малі ж збори скликалися за потребою.

Виконавчим органом Співки була президія ВПЦР Співки, яка репрезентувала їх у зносинах як з установами, так і з окремими особами. Вона здійснювала прийом до Співки нових членів, виконувала рішення зборів ВПЦР Співки, доглядала за всіма інституціям ВПЦР, координувала грошові видатки. Що стосується ревізійної комісії, то вона обиралася на Великих Покровських зборах.

Від вересня до грудня 1919 р. Київ був під денікінською окупацією. Генерал Денікін проводив антиукраїнську політику: національний рух був для нього «зрадницьким», оскільки спрямований на розподіл «єдиної Росії». Репресії, які розпочались проти цього руху, не обминули й українських парафій. Разом з денікінськими військами до Києва повернувся відомий українофоб митрополит. Антоній. За його наказом в українських парафій були відібрані всі храми, а священикам, які вели службу у цих храмах, заборонено вести службу українською мовою і призначено над ними слідство і суд.

З відновленням радянської влади ВПЦР продовжувала свою роботу уже легально. Почали відкриватись нові парафії, які вливалися до ВСУП. ВПЦР розпочала шукати шлях для спільної роботи з єпископатом РПЦ. Керуючому Київської єпархії єпископові Назарію було направлено прохання зняти заборону на священиків українських парафій, яку наклав на них митрополит Антоній, який виїхав з Києва разом з військами Добровольчої армії. Однак єпископ відповів, що цю заборону не може зняти без рішення суду. Коли ж ВПЦР стала вимагати проведення суду в стислі строки, то єпископ відповів, що це неможливо, оскільки відповідні справи забрав з собою єпископ Никодим, який виїхав разом з митрополитом Антонієм. Врешті, коли уже парафіяни Києва розпочали вимагати, щоб ця заборона була знята до Різдва Христового, єпископ Назарій, хоч і не зняв заборони, але приватно благословив кожного «забороненого» священика служити в українських храмах. Цим він, на думку лідерів ВПЦР, «яскраво зазначив, що ніякого канонічного ґрунту для заборони українських панотців не було, а було лише політиканство та єпископське

самочинство».

5 травня 1920 р. ВПЦР зібралась на своє засідання, на якому було проголошено автокефалію Української православної церкви. Після цього історичного рішення ВПЦР спрямовує свою роботу на створення власного єпископату. Тут сподівання члени ВПЦР покладали на Полтаву, де єпархію очолював архієпископ Парфеній (Левицький), який співчував українському церковному рухові й сам був його діяльним учасником у часи російської революції 1905—1907 рр.

У зверненні ВПЦР до архієпископа Парфенія містилося прохання очолити Українську церкву. Переговори ВПЦР з архієпископом Парфенієм завершилися успішно: 8 серпня 1920 р. він дав згоду очолити українську церкву. Повідомлення про це справило велике враження на віруючих. Процес українізації церков набрав нового піднесення.

Але умови життя хворого архієпископа були досить важкими. На нього постійно чинили тиск і оточуючі його ченці і священнослужителі Хресто-Воздвиженського монастиря, єпископи РПЦ в Україні. Але Парфеній вважав, що інтереси церкви потребують того, щоб патріарх благословив його чи іншого єпископа очолювати українську церкву.

Незважаючи на те, що ніякого благословення від патріарха так і не було дано, архієпископ Парфеній розпочав виконувати обов'язки — «догляд» за українськими парафіями. Було створено орган під назвою: Церковна рада при архієпископі Всеукраїнському Парфенії. Водночас ніяк не вирішувалось питання про поїздку владики Парфенія до Києва. Невирішеність питання не перешкоджала однак тому, що на службах Божих проголошувалось не ім'я патріарха Тихона, а всеукраїнського архієпископа Парфенія.

З метою організаційного оформлення української церкви і затвердження її основних підвалин ВПЦР прийняла рішення про скликання в жовтні 1921 р. Всеукраїнського церковного собору УАПЦ. Однак у цих намірах вона отримала серйозний спротив з боку ієрархів РПЦ в Україні, які намагалися будь-яким

чином перешкодити процесові створення УАПЦ. Так, святий Собор єпископів всієї України на своєму засіданні 25 лютого 1921 р. вирішив позбавити сану і виключити з духовного відомства протоієрея Василя Липківського. Це пояснювалося тим, що він не тільки не розкався у тому, що зробив, але свідомо продовжував порушувати правила церкви.

Але підготовка до Всеукраїнського собору УАПЦ йшла повним ходом. Важливою ланкою на шляху до нього був Перший Український православний церковний собор Київщини.

Цей собор відкрився урочистим богослужінням в соборі Св. Софії в м. Києві. Цього дня було зареєстровано 445 делегатів і гостей. Найбільш представницькою була делегація від Київщини (168 осіб) та від м. Києва (141). З-поміж делегатів було 48 священників, 8 дияконів, 30 дяків, усього - 86 служителів культу. Серед мирян, присутніх на соборі: 74 делегати були селянами, 35 - робітниками, 63 - вчителями, 4 - професорами.

Почесним головою собору було обрано протоієрея Василя Липківського, головою - Михайла Мороза. Слід зазначити, що на собор були запрошені всі православні ієрархи на чолі з екзархом Михайлом. Останній не тільки відмовився від запрошення, а й заявив, що всіх священнослужителів, які підуть на собор, буде позбавляти сану.

Оскільки на соборі не було ні одного єпископа, то найважливішим завданням було набуття власної ієрархії. На пленарному засіданні 21 жовтня для обрання єпископами УАПЦ були висунуті такі кандидатури: В. Чехівський, Н. Шараївський, І. Теодорович, С. Орлик, М. Маляревський і В. Липківський. Оскільки перші п'ять кандидатів зняли свої кандидатури, то в списку претендентів залишився тільки протоієрей В. Липківський. Голосування дало такі результати: «за» - 232 соборянини, «проти» - 5, при одному, що утримався. Видатний діяч церковно-визвольного руху в Україні став архієпископом Всеукраїнським і митрополитом Київським і всієї України.

Заступником митрополита на соборі було обрано протоієрея Нестора

Шараївського. Окрім того, обрали єпископів для всіх губерній УРСР.

Серед документів, прийнятих собором, виділимо насамперед канони УАПЦ. У них було ухвалено «непохитно тримати православну християнську віру, стверджену на семи Вселенських соборах, що її прийняли наші предки за св. Володимира». Визнавши за доцільні і «єдино можливі» правила вселенських та місцевих соборів, собор водночас застеріг, що «вимоги життя церкви... можуть виключати їх зо вжитку». Тому «єпископсько-самодержавний устрій церкви, що утворився під впливом... державно-монархічного ладу... має бути замінений устроєм церковно-соборноправним», а собор з одних єпископів має, бути замінений соборами з представників «від усієї православної людності». Була висунута ідея про утворення «всесвітньої єдиної соборної апостольської православної християнської церкви», в якій «підлягання церкви окремого народу бути не повинно». Собор визнав акт 1686 р. про віддання української церкви під керівництво Московського патріархату недійсним і аморальним. Недійсними були визнані також постанови Московського (1917—1918 рр.) і Всеукраїнського (1918 р.) Соборів як таких, що дбали про здійснення панування над церквою єпископату, органу, що затримав частки пансько-церковної влади. Канонами проголошувався всенародно-соборноправний устрій церкви. Собор закликав парафії відновлювати всі органи життя церкви, притаманні першим століттям християнства. У церковній службі УАПЦ вживається згідно з канонами жива українська мова, на яку потрібно негайно приступити перекладати книги.

Оцінюючи рішення Всеукраїнського церковного собору УАПЦ, можна констатувати, що вони були доленосними. Собор проголосив автокефалію православної церкви в Україні, її соборноправність й українізацію богослужіння. Повернення до джерел духовності українського народу, відродження стародавніх народних традицій, звичаїв та обрядів, можливість нести слово Боже народові його рідною мовою — все це привернуло до церкви не тільки масу віруючих, а й ще зовсім недавно байдужу, а то і вороже

настроєну проти релігії інтелігенцію.

Щодо церковної політики уряду Західно-Української Народної Республіки, то вона практично не була задекларована, хоча Греко-Католицька Церква на практиці функціонувала як державна, а українсько-польській війні були притаманні виразні конфесійні ознаки. Влада ЗУНР гарантувала усім громадянам республіки рівні права незалежно від їхнього віросповідання, національності тощо, але подібні гарантії були чимось звичайним у деклараціях усіх новостворюваних держав Східної Європи.

Підбиваючи підсумок заходам українських урядів 1917—1919 рр., слід зауважити, що вповні успішним виявився лише компромісний план гетьманської адміністрації щодо утворення Української Православної Церкви та проголошення і визнання її автономного статусу. Проблеми української православної автокефалії та взаємовідносин між Православною і Греко-Католицькою церквами були в цей час уперше поставлені на державному рівні, і деякі підходи до вирішення цих питань, вагомо вплинули на церковну політику незалежної України взірця 1991 року.

Тема 2. Православна церква в 1920 – 1939 роках

Активізація процесу відродження національно-релігійного життя в Україні в 20-х роках; II Всеукраїнський православний собор УАПЦ 1927 р., переобрання митрополита Василя Липківського, початок переслідувань УАПЦ з боку радянських державних органів; Ліквідація УАПЦ в 1930 р, репресії та масове закриття парафій, звинувачення церкви у контрреволюційних і націоналістичних поглядах.

Радянська релігійна політика бере свої початки з прийняття відомого декрету про відокремлення церкви від держави та школи від церкви (січень 1918 р.) і в головних своїх рисах вкладається у рамки «антицерковної» моделі побудови державно-церковних відносин. З 1920 по 1939 роки вона характеризується відкритою антирелігійною поставою держави, яка

поборювала церкви всіма доступними їй засобами. Серед останніх чільне місце займали прямий тиск та репресії, сприяння розколам у церковному середовищі та натравлювання однієї церкви на іншу. Саме в цей час влада дозволила тимчасове існування Української Автокефальної Православної Церкви, яку вона використовувала для підриву позицій Московської Патріархії.

Оформившись організаційно у жовтні 1921 р. як самостійний церковний організм, УАПЦ одразу ж заявила про свій намір бути аполітичною організацією, займатись проблемами суто церковного і духовного характеру. Проте це не врятувало церкву від репресій в умовах побудови більшовиками нової держави, в якій місця для церкви не залишалося.

Проте УАПЦ була не єдиною церквою в Україні, що зазнала значних утисків з боку влади. Не в кращому становищі були й інші православні церкви, що існували чи тільки утворилися на той час в Україні. Для цього більшовицькими лідерами була спровокована акція вилучення церковних і монастирських коштовностей. Паралельно з нею більшовиками проводилася кампанія по розколу православного духовенства. Її метою була підтримка так званої прогресивної частини кліру й утиску «реакційної». Завдяки підтримці влади розгорнувся обновленський рух, що трактувався в радянській літературі як реакція парафіян та кліру на «антинародну» позицію патріарха Тихона.

Банкрутство тихонівщини начебто призвело до появи двох основних напрямів у православній церкві — тихонівського (староцерковники) та обновленського. Останні відмовилися від політики ворожнечі з радянським ладом і виступили також за проведення внутрішньоцерковних реформ з метою «оновлення», пристосування церкви до нових суспільних умов, що виникли в країні.

Більш об'єктивною, на наш погляд, є думка, що розгортання обновленського руху відбулося завдяки значній підтримці партійно-державного апарату, якому було вигідно мати цілком лояльну до радянської влади православну церкву.

В Україні обновленський рух поширився, ймовірно, влітку 1922 р. Його парафії одразу ж опинилися під захистом органів ДПУ, інших партійно-державних органів. Всіляке заохочення обновленців не могло не супроводжуватися утисками вірних патріарху Тихону кліриків. Однією із перших жертв у кампанії розгрому тихонівців в Україні став екзарх Михайло (Єрмаков). Попри його особисту лояльність щодо радянської влади, але зважаючи на виступ проти «Живої церкви», якою були представлені на перших порах обновленці в Україні, він був усунений від керівництва церквою 3 січня 1923 р. А через два дні екзарх був заарештований органами ДПУ. Митрополит був висланий до Москви, а згодом засланий у Туркестан. Подібна доля спіткала багатьох кліриків церкви.

Типовим явищем стає насильницька передача обновленцям православних храмів, які належали тихонівцям. Радянська влада навіть брала активну участь у підготовці собору обновленців у жовтні — грудні 1923 р., кошторис якого було затверджено на засіданні політбюро ЦК КП(б)У. З'їзд у Харкові утворив Українську синодальну церкву на чолі з митрополитом Пименом.

Антирелігійна комісія при ЦК КП(б)У і надалі «опікувала» обновленський рух в Україні. Про це свідчить постійне заслуховування у ЦК стану справ у цій церкві. Зокрема, зазначена комісія 1 березня 1925 р. постановила через радянські, адміністративні та інші органи всіляко обмежувати діяльність тихонівців. Поряд з цим були встановлені всілякі полегшення обновленцям - знижено податки, надано допомогу в пошуках приміщень тощо. На виконання цієї постанови всі види податків з парафій тихонівської орієнтації стягувалися у максимальних (не менше одного відсотка), а з обновленців - у мінімальних (не більше 0,25 відсотків) розмірах .

Проте всі спроби дискредитації прихильників тихонівської церкви не привели до бажаного для радянської влади занепаду цієї церкви. На початок 1925 р. патріаршої орієнтації продовжували дотримуватися майже 6 тис. парафій, а обновленської - вдвоє менше - близько 3 тис.

Паралельно з роботою щодо активізації обновленського руху як опозиції тихонівцям радянські владні структури не забували і про УАПЦ, на протигагу якій було утворено і активно підтримано церковне угруповання з виразною ідеєю національно незалежної церкви. Його мали очолити «суворо канонічні», з точки зору віруючих, єпископи-українці. Розрахунок був зроблений на те, що значна частина віруючих негативно поставилася до нетрадиційної висвяти В. Липківського та інших єпископів УАПЦ.

Завдяки певній підготовчій роботі, що проводилася ДПУ, у червні 1925 р. у Лубнах Полтавської губернії було проведено організаційний Собор нового об'єднання, яке назвалося як Братське об'єднання українських автокефальних церков (БОУАЦ). Очолили нову церкву архієпископ Іоанікій та єпископи Павло (Погорілко), Сергій (Лабунцев), Сергій (Іваницький) та Феофіл (Булдовський). Щодо ставлення до інших православних угруповань, то лубенський Собор проголосив боротьбу з тихонівцями та липківцями і лояльне ставлення до обновленства. За оцінками ДПУ, булдовщина (так за прізвищем одного з її лідерів в народі називали цей церковний рух) була лівим крилом тихонівщини, оскільки стала на «шлях активної діяльності у ставленні до радянської влади».

Сфера впливу БОУАЦ поширювалася в основному на Харківщину, Донеччину, Катеринославщину, Полтавщину, Чернігівщину та Поділля і в кращі для церкви часи її підтримували майже 2 тис. парафій.

На початку 1926 р. в інформаційній записці ДПУ до ЦК КП(б)У зазначалося, що створення нового угруповання сприяло зміцненню обновленства, оскільки тихонівщина і липківщина змушені були зосередити свої зусилля на боротьбі з новим конкурентом. Зміцненню обновленства сприяли і постанови його Помісного Собору, який у травні 1925 р. проголосив автокефалію Української православної церкви на чолі з Синодом. У жовтні цього ж року цю автокефалію затвердив Всесоюзний Собор обновленців. Ці обставини сприяли зростанню громад обновленства — у січні 1926 р. їх

кількість сягала вже трьох з половиною тисяч.

Проте наприкінці 20-х років інтерес до обновленського руху втратили не тільки віруючі, а й радянська влада, оскільки він не виправдав надій, які поклалися на цю течію, - РПЦ, попри великі втрати, продовжувала функціонувати і залишалася домінуючою церквою. Радянські органи змінили тактику і основні свої зусилля спрямували на «приручення» тихонівців. Не без допомоги влади наприкінці 1925 р. невелика група ієрархів утворила прорежимну Тимчасову вищу церковну раду, яку очолив колишній обновленець митрополит Сергій (Страгородський). 13 травня Рада сформувала тимчасовий патріарший священний Синод, який проголосив місцєблюстителем патріаршого престолу цього ж митрополита. Дуже швидко більшовики визнали цей церковний орган, адже вже з перших днів існування дана течія РПЦ повністю підтримала владу. Більше того, 29 липня 1927 р. Сергій і ще 8 архієреїв звернулися до кліру церкви з декларацією, в якій закликали або переглянути негативне ставлення до радянської влади, або ж відійти від церковних справ. Цим самим Сергій і його однодумці фактично освячували не тільки репресії проти дисидентів, а й той розгром церкви, який вчинили більшовики. І в ті часи багато хто називав цю фактично нову церкву сергіанською ерессю.

У березні 1929 р. більшовики взяли курс на створення єдиного церковного управління для всіх православних церков СРСР. Можливо, що була навіть таємна домовленість між владою та митрополитом Сергієм щодо цього.

Тому не дивно, що вже на початку 30-х років обновленців, як і представників інших релігійних напрямів, все частіше зараховували до табору контрреволюціонерів. Було заборонено випуск часопису «Український православний благовісник». А дещо пізніше, у вересні 1943 р., при призначенні на посаду голови новоутвореної Ради у справах Російської православної церкви, Г. Карпов отримав чітку вказівку від Й. Сталіна ліквідувати обновленську церкву і злити її громади з РПЦ. Проте аж до смерті у 1946 р.

одного із фундаторів обновленства О. Введенського громади обновленців продовжували існувати, в тому числі в Україні.

З розгромом автокефального руху зник інтерес влади і до церковного угруповання, яке очолював єпископ Феофіл (Булдовський). Ця церква так і не змогла паралізувати діяльність УАПЦ і згодом почала зазнавати таких же утисків, як і остання. У зв'язку з такими обмеженнями керівний центр церкви був спочатку перенесений до Харкова, а згодом до Луганська. Коли у 1937 р. закрили останню церкву БОУАЦ, її глава повернувся до Харкова і повністю відійшов від церковних справ.

Значно важче було владним структурам «самоліквідувати» УАПЦ, яка на перших порах свого розвитку розглядалася ЦК КП(б)У як альтернатива тихонівщині.

Але зростання впливу УАПЦ змусило владу по-новому глянути на цю церкву. Керівництво ЦК зазначало, зокрема, що «прихильники української автокефалії за свого зовнішнього демократизму ніскільки не ближчі нам, а, навпаки, саме через свої спроби примирення з українськими масами шкідливіші й небезпечніші як провідники у селянську масу національно-демократичних буржуазних ідей».

Ця оцінка перекреслювала всі намагання церковного керівництва унормувати правовий статус УАПЦ, зареєструвати її статут. Не допомагали цьому і декларативні заяви ВПЦР про лояльність до влади, оцінка більшовицького перевороту як «моральної справедливості» і т. ін. На церкву та її прихильників починаються гоніння: в газетах їх не характеризували інакше, як «націонал-шовіністів», «самосвятів», «людей з петлюрівською фізіономією». УАПЦ звинувачувалася в прихильності до куркулів, яких вона нібито збрала в церковних радах, у претензіях на керівництво громадсько-політичним життям села. ЦК КП(б)У 13 квітня 1925 р. поставило чітке завдання органам ДПУ «збирати матеріали про антирадянську поведінку керівників ВПЦР з метою публікацій їх у пресі. У практичній роботі посилити репресії

стосовно автокефальної церкви».

Значної шкоди авторитету УАПЦ завдали суперечності між церковним братством «Жива церква» та ВПЦР. Братство виникло у 1920 р. і планувало займатися питаннями освіти, культурною та видавничою діяльністю. Наприкінці жовтня 1921 р. воно влилося, до складу УАПЦ. Наявні архівні документи свідчать, що братство, яке згодом реформувалося у Діяльно-Христову церкву (ДХЦ), було якщо не цілком створене за ініціативою ДПУ, то принаймні активно ним використане для послаблення УАПЦ. Це ж підтверджує й інформаційна записка ДПУ в ЦК КП(б)У, де зазначено, що «органами ДПУ були застосовані засоби для поглиблення розбіжностей між лідерами автокефальної ВПЦР - Липківським, Чехівським, Потієнком, Яреценком - з одного боку, а з другого - з організаторами братства - єпископами Тарнавським, Бржосньовським та Янушевським. У результаті поглиблення розколу в Києві був організований керівний центр ДХЦ губернського масштабу. З цього часу липківці активно повели боротьбу з ДХЦ як з угрупованням, що намагається захопити керівництво автокефальною церквою у свої руки.

На початку 1925 р. ВПЦР передала справу керівників ДХЦ до Вищого церковного суду, який 11 лютого виключив їх зі складу УАПЦ. З цього часу ДХЦ фактично діяла як окрема церковна структура, котра намагалася активно переводити до свого складу парафії УАПЦ. У жовтні 1925 р., не без допомоги ДПУ, в соборі Михайлівського монастиря у Києві розпочав роботу з'їзд прихильників ДХЦ. Серед делегатів було 3 єпископи, 22 священники та 151 мирянин. З'їзд прийняв політичну платформу ДХЦ, відому як «Церковне кредо членів Українського православного братства «Діяльно-Христова церква». У документі закликалось до повної християнізації людства, до утворення з усіх трудівників, «знесилених, знеможених у боротьбі за право на життя й за щастя єдиної великої сім'ї».

З'їзд ДХЦ засудив керівництво УАПЦ і зажадав передачі церковної влади новообраній Раді Всеукраїнської спілки братських об'єднань, яку очолив К.

Янушевський. Раді, яка ще називалася ВПЦР — ДХЦ, доручалося не пізніше травня 1926 р. скликати Другий Всеукраїнський православний собор УАПЦ.

Розкольницька акція ДХЦ отримала високу оцінку більшовицької преси. Зокрема, газети «Комуніст», «Правда» опублікували вітання учасників з'їзду до керівництва України, охарактеризували опозиціонерів ДХЦ як таких, що проводять дворушницьку політику щодо радвлади та мають зв'язки з контрреволюційними колами в Україні і за кордоном. Спростування, надіслані ВПЦР цим газетам, не були надруковані. Проте розмах руху ДХЦ далеко не відповідав тим завданням, які покладалися на нього органами ДПУ. У 1926 р. ДХЦ мала лише близько 300 парафій у восьми округах України. Інертність віруючих у підтримці ДХЦ змусила ДПУ навіть взяти церкву на своє утримання. Крім того, щомісяця виділялось 300 крб. 24 прямим агентам у середовищі ДХЦ і ще 300 — на їхні роз'їзди по Україні. Низький авторитет ДХЦ в народі і неможливість за допомогою цієї структури розкласти УАПЦ зсередини обумовили непотрібність для влади такої структури. Припинення підтримки, в т. ч. і фінансової, з боку ДПУ, призвело згодом до злиття громад ДХЦ з УАПЦ, яке було остаточно підтвержене 8 листопада 1927 р.

Таким чином, можемо констатувати, що робота партійних і державних органів по розколу і ліквідації православ'я як течії шляхом судових процесів з надуманим обвинуваченнями, всебічної підтримки різних опозиційних до патріаршої та автокефальної церков напрямів не мала бажаних для більшовиків результатів. Репресивні органи більшовиків змушені були повернутися до прямолінійних, погромних методів боротьби майже зі всіма релігійними течіями. Дискримінація духовенства, повсякденні утиски з боку ДПУ відігравали не останню роль у тому, що багато священників зрікалися духовного сану. У «Мартирології українських церков» наводяться такі дані про зречення духовного сану: 1927 - 1928 рр. - 179 осіб, 1928 - 1929 рр. - 439, 1929 - 1930 рр. - майже 2000 осіб. Після гучної кампанії 1922 р. по «вилученню» (фактично грабунку) церков, з кінця 20-х років систематично нищаться церковні дзвони та

руйнуються храми, закриваються монастирі. Так, в Україні було закрито молитовних будинків: у 1924 - 1925 рр. - 46, 1926 р. - 29, 1927 р. - 58, 1928 р. - 97 одиниць.

Перешкоди у діяльності УАПЦ, яку керівник республіканської партійної організації Л. Каганович охарактеризував як буржуазно-націоналістичну організацію, виявлялися і в тому, що уряд протягом 2,5 років не давав згоди на проведення Великих зборів ВПЦР. У церкви відбирали храми, а кліриків безпідставно заарештовували. Зокрема, півтора місяця провели у в'язниці єпископи К. Малюшкевич, Ю. Жевченко, І. Павловський, майже три місяці пробув під арештом митрополит В. Липківський та інші. Уряд дав згоду на проведення Великих Покровських зборів ВПЦР лише тоді, коли отримав гарантії про засудження «нелояльних», «антирадянських» вчинків Президії ВПЦР. Це на деякий час зняло напруження у стосунках УАПЦ і влади - зареєстровано статут церкви, з січня 1927 р. почав виходити друком місячник «Церква і життя».

Проте це була лише видимість терпимого ставлення до церкви. Питання ліквідації УАПЦ ДПУ не знімало з порядку денного. Ієрархам церкви не дозволялося відвідувати церковні округи, все частіше відкривалися кримінальні справи на кліриків та мирян церкви. Особливо активно проводилася дискредитація імені глави церкви - митрополита Василя (Липківського). Власне основною умовою владних структур для скликання Другого Всеукраїнського Православного Собору, що відбувся у жовтні 1927 р., була відставка митрополита. Собору нічого не залишалося — у разі ігнорування цієї вимоги зібрання негайно заборонили б. Після короткої дискусії з Василя Липківського було знято «тягар митрополичого служіння». Така легкість, з якою Собор виконав вимогу влади, пояснюється і певним протистоянням глави церкви і ВПЦР, яку на той час очолював єпископ П. Ромоданів. Основна причина розбіжностей полягала в різному баченні ієрархами церкви і ВПЦР принципу соборноправності. Адже в УАПЦ цей принцип іноді зводився до охлократії,

коли священник у громаді ставав найманим робітником, требовиконавцем. Це підривало авторитет кліриків та єпископату і викликало критику з боку митрополита. Липківський полишив активну церковну діяльність, але це не врятувало його від трагічного фіналу - засудження до розстрілу у 1937 р.

Починаючи з 1927 р., УАПЦ зазнає постійних втрат своїх кліриків, яким, як «організаторам куркульської революції», «петлюрівцям», «петлюрівським агітаторам в автокефальних рясах», виносяться вирoki - від висилки до розстрілу. Широко була використана для нищення УАПЦ і сфабрикована справа Співки визволення України (СВУ).

В січні 1930 р. було остаточно завершено розгром УАПЦ. 29-30 січня нашвидкуруч зібрані єпископи та близько 40 священників оголосили себе надзвичайним собором. Делегати засудили «контрреволюційну» діяльність церкви за минуле десятиліття та ухвалили постанову про її саморозпуск. Цікаво, що «соборна» ухвала майже дослівно повторює доповідну ДПУ про УАПЦ, що була подана слідству в час проведення процесу над СВУ. Через місяць по закінченні собору був заарештований, а згодом засуджений до 8 років концтаборів митрополит Миколай (Борецький).

Одразу ж після закінчення собору за ініціативою архієпископа Київського Малюшкевича в приміщенні Української церковної ради відбулася нарада кліру та мирян, на якій йшлося про те, щоб не розпускати парафій ліквідованої УАПЦ і організувати нову українську церкву, більш лояльну і під іншою назвою. Ініціативна група утворила Всеукраїнський організаційний церковний комітет на чолі з архієпископом Іваном Павловським. Наявність ще досить значної кількості автокефальних парафій змусила, очевидно, владні структури 9 червня 1930 р. дозволити цьому комітетові звернутися до уцілілих українських парафій і закликати їх об'єднатися в єдину церковну організацію. У листопаді пройшли єпархіальні собори, на яких обрано єпископів та священників. Останні ж змушені були підписати декларацію про беззаперечну покору режимові й відмову від будь-якої політичної діяльності.

9-12 грудня 1930 р. у Києві відбувся надзвичайний собор. Делегати його ще раз засудили діяльність провідників УАПЦ, переглянули деякі положення, що були прийняті на соборі 1921 р. З назви церкви було вилучено слово «автокефальна». Главою УПЦ було обрано архієпископа Івана (Павловського) з титулом митрополита Харківського і всієї України. До Харкова, тогочасної столиці республіки, було перенесено і церковне управління. Коли 1934 р. Київ знову стає столицею, сюди, за розпорядженням влади, повернувся й І. Павловський. Але репресії проти кліру та вірних церкви не припинялися. У 1934-1935 рр. були закриті практично всі кафедральні храми. Незабаром митрополит переїхав до Черкас і припинив релігійну діяльність. На 1936 р. практично всі ще не ліквідовані владою автокефальні громади визнали над собою зверхність Російської православної церкви.

За логікою речей, відкритий погром майже всіх православних течій в Україні мав би пом'якшитися після березневої 1930 р. постанови ЦК ВКП(б) «Про боротьбу з викривленнями партлінії в колгоспному русі», у котрій зазначалося, що «ЦК вважає за необхідне усунути зовсім неприпустимі викривлення партійної лінії в галузі боротьби з релігійними забобонами...». Але, як і більшість постанов радянської влади, цей документ був нічим іншим, як політичною декларацією, далекою від практичного втілення. З середини 30-х років набув розмаху новий політичний курс, котрий виявився сповна у трагічних і нечуваних репресіях. Обґрунтуванням цього курсу була теза Сталіна про загострення класової боротьби в міру розвитку соціалізму.

У вересні 1937 р. ЦК ВКП(б) спеціальним рішенням проголосив «безбожну п'ятирічку» — до кінця 1937 р. у СРСР мали бути ліквідовані всі релігійні конфесії і навіть зовнішні прояви релігійності. Одна з головних ролей у виконанні цього завдання відводилася створеній ще у 1925 р. Спілці войовничих безвірників, яку очолював Омелян Ярославський. Але головну увагу владні структури зосередили саме на економічних утисках духовенства. Разом з «куркулями» влада намагалася «розкуркулити і служителів культу». І

це незаконне розкуркулення проводилося під виглядом податкового тиску. Служителів культу намагалися обкласти майже всіма податками у максимальних розмірах, щоб вони не могли виконати поставлені вимоги. І тоді у них конфісковувалося майно, а сім'ї виселялися.

Таким чином, ми можемо констатувати, що курс комуністичної партії та держави щодо православної церкви після захоплення України більшовицьким режимом визначався тут (як і в цілому по СРСР) партійними інтересами, політичними амбіціями партійного, та державного апарату, лівацькі настрої якого певною мірою обумовили нинішню дегуманізацію українського суспільства. Для виконання своїх завдань влада активно використовувала репресивно-каральний апарат. Наприкінці 30-х років можна говорити про практично повну ліквідацію православної церкви на території як радянської України, так і СРСР у цілому. З 1935 р. перестав функціонувати Священний Синод, більшість членів якого перебувала у в'язницях та концтаборах. На території радянської України не було жодного православного єпископа. Неприховано ворожий курс більшовиків щодо релігії і церкви — характерна закономірність існування СРСР довоєнних років.

Також необхідно зазначити, що за урядування Української Центральної Ради, Гетьманату й Директорії в Україні не зазнав насильницької смерті жоден архієрей, навіть від рук анархістів. Натомість, при більшовиках лише упродовж 1918-1920 років у колишній Російській імперії було вбито 28 єпископів і митрополитів, тисячі священників і загинули за віру та церкву близько 12 тисяч мирян. В 20-30 роках кількість репресованих, розстріляних священнослужителів владою сягає свого апогею. Досить сказати, що на весь Союз на початок 1939 р. залишалось лише близько 100 православних парафій і на волі було лише чотири ієрархи — Сергій (Страгородський), Олексій (Симанський), Миколай (Ярушевич) і Сергій (Воскресенський).

Кредит 2. Етноконфесійні політика в роки Другої світової війни та в

повоєнні роки.

Тема 3. Церковне життя в Україні під час Другої Світової війни

Протистояння УГКЦ сталінському тоталітарному режиму (1939-1941 рр.); Греко-католицька церква в період німецької окупації України; Православна церква України в період окупації; Становище УГКЦ в умовах відновленого радянського тоталітаризму.

З початком Другої світової війни від антицерковної політики більшовиків почала потерпати і приєднана у вересні 1939 р. Західна Україна. Зазначимо, що радянська історіографія всіляко викривляла змістовний аналіз відносин радянської держави і церкви у передвоєнні роки і подавала значне зниження релігійної активності віруючих православної церкви 1939-1941 рр. як наслідок соціалістичних перетворень. Проте, як це не парадоксально, навіть фашисти, в умовах зростаючого руху опору новим окупантам, в цілому були більше лояльними у ставленні до православної церкви і релігії взагалі, аніж більшовики. Репресії останніх майже повністю паралізували діяльність церкви не тільки в Україні, а й по всьому СРСР.

На радянській території України у 1939 р. не було жодного єпископа, тоді як на захоплених радянськими військами західноукраїнських землях їх було п'ять - архієпископи Олександр (Іноземцев) та Олексій (Громадський, і єпископи Антоній (Марченко), Симон (Іванівський), Полікарп (Сікорський). Незважаючи на це, патріарший місцеблюститель митрополит Сергій віддав перевагу архієпископу (згодом митрополиту) Миколаю (Ярушевичу), надавши йому титул архієпископа Волинського і Луцького та екзарха Західної України і Західної Білорусії.

РПЦ одразу ж почала активно висвячувати нових єпископів, зокрема було висвячено єпископів Дамаскіна (Малюту) і Пантелеймона (Рудика). Така поспішність свідчить про те, що перед церквою було поставлене чітке завдання з боку радянських владних структур - сприяти асиміляції нових земель. Тобто на нових територіях паралельно відбувалися два процеси - зняття з реєстрації

громад та репресії проти кліру церкви і уніфікація всіх уцілілих православних громад на платформі митрополита Сергія (Страгородського).

На приєднаних територіях одразу ж почав реалізовуватися традиційний курс комуністичної партії щодо церкви, хоча і в деяких специфічних виявах: непомірне оподаткування громад і священників, конфіскація церковного майна та земель, закриття храмів, арешти кліру тощо. Специфіка ж полягала в активному витісненні української мови з богослужінь, заміни її церковнослов'янською з російською вимовою. Одночасно чинився тиск на місцеве духовенство, архієреїв з метою їх переходу під юрисдикцію Московської патріархії. Тому незважаючи на те, що такий перехід - компетенція Помісного собору, на якому вирішувалося б питання про зміну церковної юрисдикції, у Кремлі вважали, що згоди архієпископа Олексія (Громадського), інших єпископів на перехід достатньо, аби перевести у своє підпорядкування всі релігійні громади. З-поміж українських єпископів лише Олександр і Полікарп відмовилися підпорядкуватися Московській патріархії. Від розправи їх врятувала війна.

Але до нападу фашистської Німеччини повністю асимілювати нові парафії патріарша церква не встигла.

Нова окупаційна влада, виконуючи вимоги доктрини Розенберга про насадження антиросійських настроїв в Україні, на початку війни симпатизувала націоналістам та автокефальній церкві. Окрім того, фашисти сподівалися, що пожвавлення церковної діяльності, звернення до релігії відверне значну частину населення від активного опору новій владі, від участі у партизанській війні. Наказ не чинити перешкод поширенню впливу православ'я, не перешкоджати діяльності релігійних сект містився і в директиві начальника СД Гейдріха. Щоправда, шеф німецької контррозвідки вказував і на те, що сильна в адміністративному відношенні церква «теж не відповідає інтересам рейху».

Тому, на думку Д. Поспеловського та багатьох інших дослідників, поки націоналістичний рух збуджував антиросійські почуття, він підтримувався

окупаційною владою. Але коли він став виходити з-під контролю, коли став чимось більшим, аніж інструмент для виконання певних завдань, німці дозволили паралельний розвиток і ненаціоналістичних формувань, в т. ч. Автономної православної церкви (АПЦ), незважаючи на визнання останньою протекторату московського митрополита Сергія.

Взаємовідносини німецького окупаційного режиму і православних церков в Україні не були однаковими протягом окупації і залежно від успіхів чи невдач воюючих сторін еволюціонували від дуже лояльного ставлення фашистів до церкви та підтримки церквою нового режиму до відкритих репресій щодо кліру та мирян і підтримки останніми антифашистського руху. Ю. Волошин та деякі інші дослідники розрізняють три періоди у становищі православних церков в умовах німецької окупації. Перший - від початку окупації до червня 1942 р. - найбільш сприятливий період, в який активно відкривалися закриті більшовиками церкви, відновлювалися церковні ради, єпархіальні управління, богословські курси тощо. Нові окупанти сприймалися, особливо в Західній Україні, як визволителі, що до-поможуть становленню і церкви, і держави. Другий період, який тривав з червня і до кінця 1942 р., був пов'язаний з активним втручанням німецької влади у церковне життя, з намаганням максимально використати потенціал церкви для боротьби з рухом опору, для вивезення молоді до Німеччини тощо. На території рейхскомісаріату «Україна» нові відносини влади і церкви закріплювалися розпорядженням Е. Коха «Про правові відносини релігійних організацій». В цей період змінюються і настрої духовенства, в т. ч. ієрархів церкви до влади. Третій період охоплює 1943 р. (до кінця окупації), характеризується повним підпорядкуванням церкви окупаційній владі. Участь кліру в антифашистському русі чи навіть співчуття до нього жорстоко каралися загарбниками.

Ці періоди є до певної міри умовними, оскільки у чотирьох адміністративних частинах України, на які вона була поділена (рейхскомісаріат «Україна» Трансністрія, «дистрикт» Галіціон (Галичина) у складі Краківського

генерал-губернаторства та територія під владою військової адміністрації (Слобожанщина і Донбас), політика фашистів у сфері релігії мала свої особливості, що відбивалося і на житті церкви. Так, найбільш жорстокі репресії були в рейхскомісаріаті, значно менший тиск на церкву чинився на територіях, підконтрольних військовій адміністрації та в румунській зоні.

Прийшовши в Україну, німецькі та румунські війська, як вже було зазначено, намагалися максимально враховувати бажання віруючих, які при радянській владі були позбавлені можливості задовольняти свої релігійні потреби. Окрім того, тягар війни, страждання та горе провокували у багатьох людей потребу у такій розряді, якою є релігія. Це стало додатковим стимулом для масового відкриття і відбудови зруйнованих храмів. Проте ця велика організаційна робота, звичайно ж, не могла бути поза контролем влади, яка ретельно стежила за тим, щоб церкви не займалися політичною діяльністю. Так, на початку грудня 1941 р. головний штаб збройних сил Німеччини направив інструкцію про поведінку з українським населенням, в якій зазначалося: «Українська автокефальна церква, а також інші віросповідання не забороняються, поки вони не займаються політичною діяльністю. Необхідно однак не допускати, щоб колишні місця відправлення релігійного культу перетворювалися на місця паломництва, а тим самим на центри автономного руху».

Німецькі спецслужби вже наприкінці 1941 р. все частіше у своїх звітах починають звинувачувати у політичній діяльності УАПЦ. З ідеологічних міркувань цей факт замовчувався в радянській історіографії або ж подавався у різко негативному висвітленні. А тим часом Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія користувалися симпатією значної частини духовенства та віруючих, що непокоїло як німецькі окупаційні власті, так і радянське керівництво. Проблема церкви теж була однією з основних у програмних положеннях ОУН - УПА. Так, у листівці за назвою «За що бореться УПА?» проголошувалося, що завданням є боротьба за «вільне

визнання і виконання культів, які не суперечать громадянській моралі» та за «відокремлення церковних організацій від держави». Тому органи НКВС мали завдання інформувати вищі партійні органи про стан релігійних справ та настрої віруючих на окупованій території. Досить було розповсюджувати тексти Біблії чи Євангелія українською мовою, щоб опинитися в таємних чорних списках «націоналістів», «шовіністів» тощо. Те, що релігійне життя в Україні навіть за часів гітлерівської навали було предметом пильної уваги ЦК КП(б)У, органів безпеки та внутрішніх справ, свідчить, що боротьба з церковними інституціями становила важливу ланку в діяльності тоталітарної системи.

За православною традицією автокефалія церкви тісно пов'язана із самостійним державництвом. Тому з приходом німецьких військ відродження УАПЦ бачилося українцям як наслідок становлення власної держави. Тому Акт проголошення 30 червня 1941 р. у Львові незалежної Української держави викликав позитивну реакцію проукраїнські налаштованих ієрархів.

Ідею автокефалії православної церкви в Україні підтримала і сформована за дозволом рейхскомісара Е. Коха Українська рада довір'я, яку очолював С. Скрипник. Ця найбільша громадська організація Волині провела 31 серпня - 1 вересня 1941 р. у м. Рівному нараду, на якій одним з головних було питання про становище православ'я на Волині та землях, «звільнених» уже від безбожницької влади Москви». Учасники наради прийняли ухвалу, в якій наголошували, що церква в Україні як могутній фактор національно-релігійного і морального виховання народу має бути церквою національною, українською. Такою православна церква може бути тільки тоді, коли вона буде незалежною, автокефальною. Стоячи на ґрунті закону 1 січня 1919 р. як державного акта, яким встановлено автокефалію Української православної церкви, Рада довір'я стверджувала, що осередок церковної ради «незалежної церкви не може перебувати в руках чужих по крові ієрархів та поза межами національної території. А тому Рада довір'я рішуче протестувала проти всяких

спроб залишити Українську православну церкву в полоні московському, а також і проти спроб підпорядкувати українську церкву чужій Варшаві і сумної пам'яті Варшавській митрополії.

До часу скликання Всеукраїнського церковного собору на підставі закону 1 січня 1919 р. Рада довір'я вважала за необхідне обрати тимчасову адміністрацію УПЦ на звільнених теренах, яка, будучи українською за своїм складом, вела б справи церкви із забезпеченням національного її характеру та скликала б Всеукраїнський церковний собор у Києві.

Кандидатом на главу новоствореної УАПЦ був архієпископ Іларіон (Огієнко) - за нього висловились практично всі громадські та церковні організації окупованої німецькими військами України і навіть першоієрарх Української греко-католицької церкви митрополит А. Шептицький. Але окупанти, керуючись директивами своїх керівників на недопущення утворення єдиної церкви, не дозволили Іларіону залишити Польщу. Тому на деякий час питання про главу УАПЦ залишилося відкритим.

Сильні автокефальні настрої були і на Харківщині. Зокрема, церковна комісія при громадському комітеті м. Харкова, обговорюючи питання про церковну політику на окупованій території, ухвалила 20 листопада 1941 р. постанову, за якою «...в Україні має існувати єдина церква, автокефальна, виходячи з принципу не територіально-національного, а територіально-державного. Україна держава, в якій є Українська автокефальна церква». Комісія констатувала також, що церковний розкол, внутрішньоцерковна боротьба - явища неприпустимі. Кандидатом на предстоятеля церкви комісія також пропонувала митрополита Іларіона.

Паралельно з ідеєю автокефалії в Україні оформлювалася й ідея єдності, хоча й формальної, з Російською православною церквою. В умовах відносної церковної свободи, яка існувала на початку війни, єпископи РПЦ не відмовилися від підлеглості Москві (окрім іншого, цей факт свідчить і про вміння чекістів добирати кадри та працювати з ними). 18 серпня 1941 р. на

таємному соборі у Почаївській лаврі архієпископ Олексій (Громадський) разом з архієпископом Симоном (Івановським) та єпископами Пантелеймоном (Рудиком) і Веніаміном (Новицьким) ухвалили залишитися у канонічній підлеглості РПЦ на правах автономії. Зазначимо, що таке рішення ієрархів ґрунтувалося не лише на їхніх особистих симпатіях до РПЦ як до канонічної, а й на бажанні досить значної частини православних віруючих та кліру, які підтримали новоутворену церкву.

Підставою для утворення церкви слугувала постанова Помісного Собору РПЦ 1917-1918 рр. про визнання автономною православної церкви в Україні. Собор у Почаєві ухвалив: «1. До Помісного собору православної церкви в Україні в складі ієрархів, духовенства і мирян ввести українську церкву і її ієрархів в канонічну залежність від церкви російської. 2. Повернути українській церкві права автономії і автономного управління. 3. Надати старшому із наявних ієрархів православної церкви в Україні архієпископу Олексію права обласного митрополита. 4. Вважати екзархат у Західній Україні таким, що припинив своє існування, а екзарха митрополита Миколая, що покинув свій екзархат, єпархію Волинську і священноархімандритство у Почаївській лаврі в час великої небезпеки, втратившим свої повноваження як по екзархату, так і по єпархії та лаврі».

І. Власовський слушно зауважує, що, визнавши себе канонічно незалежним від московського патріарха, обласний собор єпископів 18 серпня 1941 р. не мав права скасовувати екзархат та звільнити митрополита Миколая з посади екзарха РПЦ на західноукраїнських та західнобілоруських землях. Цим започатковувався конфлікт із Московською патріархією та вносився розкол у саме православ'я на українських землях. Рішення собору єпископів не підтримав архієпископ Луцький і Ковельський Полікарп та його прихильники. Останній, до речі, не брав участі в ньому, хоча і направив листа з побажанням успіху в роботі.

Отже, Автономна православна церква на перших порах була в значно

кращому становищі, ніж автокефальний рух. В її юрисдикції залишилися дві лаври - Київська та Почаївська, практично всі монастирі та значна частина храмів. На осінь 1941 р. ієрархія церкви складалася із шести єпископів - приєдналися ще два архієпископи - Антоній (Марченко) та Дамаскин (Малюта). На цьому зростання церкви не припинилося - на осінь 1942 р. (до німецької заборони на висвяту) в церкві було уже 16 єпископів.

Питання про главу цієї церкви теж було відкритим аж до її грудневого собору. Архієпископ Олексій, намагаючись розширити вплив Автономної православної церкви, пробував заручитися підтримкою архієпископа Іларіона, котрий перебував у юрисдикції митрополита Варшавського Діонісія. І. Власовський свідчить, що Олексій з цією метою навіть їздив до Холму на початку грудня 1941 р.

Після відвідин Києва восени 1941 р. архієпископ Олексій скликав на 8 грудня 1941 р. собор єпископів, на якому було прийнято ухвалу, де зазначалось: «Церковне життя столиці України помаленьку налагоджується, але помічається, що беруть гору у тому житті самосвяти. Вони засіли в Церковній раді, вони захопили Андріївський собор і готуються взяти в свої руки й інші історичні святині м. Києва. З розмов із представниками міської української влади, а також і самосвятів вдалося з'ясувати, що влада не хоче церковного розколу, та й самі самосвяти пішли б на згоду, коли б на київській кафедрі тепер же опинився єпископ, переповнений високими національними почуттями і відомий своєю довголітньою працею на користь Української православної церкви. Високопреосвященний голова собору єпископів вважає, що найбільш підходить на таку роль Високопреосвященний Іларіон, архієпископ Холмський і Підляський, якого слід би негайно запросити на київську кафедру».

Архієпископ Іларіон у листі від 26 грудня 1941 р. дав згоду. Проте вона запізнилася, бо собор єпископів АПЦ ще 9 грудня проголосив архієпископа Олексія митрополитом Волинським і Житомирським та екзархом всієї України. Факт проголошення останнього митрополитом не визнали не тільки

архієпископ Полікарп і його однодумці, а і митрополит Харківський та Охтирський Феофіл Булдовський, про що мовитиметься далі. Деякі дослідники даної проблеми звинувачували новообраного митрополита у нещирості, коли він говорив про необхідність обрання Іларіона. Але, окрім цього, проти кандидатури Іларіона виступали й окупаційні власті, вважаючи його шовіністом. Цим актом проголошення нового екзарха України автономна церква унеможлиблювала і визнання з боку Московської патріархії - в Москві перебував «старий» екзарх - Миколай (Ярушевич). Німецька ж влада, керуючись проголошенням нею принципом свободи віросповідання, визнала Автономну православну церкву.

Своїми рішеннями на перших двох соборах Автономна церква, на наш погляд, припустилася ряду помилок, яких на той час можна було і уникнути. Зокрема, церква не визнавала хіротоній священників, що були висвячені у 20-30-х роках. Синодальних священників, наприклад, приймали лише через покаєння, обновленців - через публічне покаєння в храмах, липківців взагалі не приймали. Декларована єдність з Московською патріархією (яка підтримала радянський режим в роки війни) відштовхувала багатьох антибільшовицьки налаштованих кліриків та парафіян.

Різко негативна реакція окупаційної влади на Акт проголошення Української держави та на будь-які інші самостійницькі дії, змусила українських патріотів шукати можливості побудови Української православної церкви на церковно-правових засадах, що на той час означало відновлення церковного зв'язку з главою Польської православної церкви митрополитом Діонісієм (Велединським). Однією з причин цього було і те, що багато церковних рад не визнавали за Автономною церквою ролі конструктивного чинника у розбудові українського православ'я. Так, 13 грудня 1941 р. у м. Рівному відбулася нарада представників церковних рад Волині, на якій було ухвалено рішуче виступити проти неканонічної і надзвичайно шкідливої для Української православної церкви діяльності архієпископа Кременецького

Олексія і оточуючих його єпископів з висвітленням цієї справи, тяжкого стану церковного життя і просити його блаженство (митрополита Діонісія) призначити адміністратором православної церкви на звільнених землях України єдиного по цей бік річки Буг єпископа-українця Полікарпа, архієпископа Луцького і Ковельського.

Митрополит Діонісій радо відгукнувся на прохання українських церковно-громадських кіл благословити відродження незалежної Української православної церкви. Діонісій навіть їздив до Константинопольського патріарха Веніаміна з проханням благословити встановлення церковного порядку на окупованій території України.

Останній підтримав Діонісія на тій підставі, що рішення тогочасного Константинопольського патріарха про приєднання Київської митрополії до Московської патріархії від 1686 р було неканонічним.

11 серпня 1941 р. Діонісій направив листа архієпископам Олександрю та Олексію і єпископу Полікарпу, яким відновлював канонічні зв'язки з Польською автокефальною православною церквою та встановлював 4 єпархії: Поліську, Кременецьку, Луцьку, Житомирську. В цьому ж листі зазначалося, що єпископ Полікарп підносився в сан архієпископа. Декретом від 24 грудня 1941 р. митрополит Діонісій призначив архієпископа Полікарпа «тимчасовим адміністратором православної Автокефальної церкви на звільнених землях України».

Зайнятися безпосередньою роботою для проведення собору єпископів східних земель та проголошення Української автокефальної православної церкви настоятель УАПЦ не міг - фашистів не влаштовувала сильна об'єднана православна церква. Була навіть пряма вказівка Гітлера, яка забороняла утворення єдиних церков. Зокрема, фюрер проголошував, що інтересам рейху «відповідало б таке положення, при якому кожне село мало б власну секту, де розвивались би свої власні уявлення про Бога. Навіть, якщо у цьому випадку в окремих селах виникнуть шаманські культу...». Тому закономірно, що, як і у

випадку із Іларіоном, митрополитові заборонили виїжджати за межі окупованої Польщі.

Незважаючи на потужний автокефальний рух в Україні та на підтримку Діонісія, організаційне становлення УАПЦ відбулося вже у 1942 р. - на Пінському соборі 7-10 лютого. На той час окупаційна влада уже визнала архієпископа Полікарпа адміністратором церкви. 24 січня 1942 р. він був прийнятий у рейхскомісаріаті України в м. Рівному (лише 25 лютого такого ж прийому удостоївся митрополит Олексій). Висловлюючи сподівання на подальше співробітництво, архієпископ Полікарп у своєму посланні рейхскомісару Коху зазначав: «Зверхником церковної влади святої православної церкви, на підставі діючих правно-канонічних актів і основ мене призначено адміністратором православної церкви на звільнених від більшовиків українських землях. Доводячи про це до відома вашої ексцеленції як найвищого представника німецької влади в Україні і перебираючи в свої руки духовну опіку над православною українською людністю, а тим самим і відповідальність перед Богом, історією і владою, вважаю своїм обов'язком підкреслити повну свідомість великої жертви крові, крові героїчного німецького вояка, ціною якої осягнемо звільнення згаданих земель від московсько-жидівської влади, влади нечуваних насильників і варварів, що загрожували протягом довгого часу спокою і культурі цілого світу, а передусім Європі».

Проте визнання владою Полікарпа як адміністратора аж ніяк не означало, що окупанти знімуть заборону відвідувати Україну православним єпископам цієї церкви. Проблему єпископату церкви Полікарп мав вирішити сам. І допомогу у цій справі він отримав від архієпископа Пінського і Поліського Олександра (Іноземцева). Пінський Собор, що проходив з благословення митрополита Діонісія, вирішив два найважливіші питання, які в подальшому запобігли розколу автокефального руху в Україні. Перше питання - висвячення на єпископа Уманського Ігоря (Губи) і на єпископа Чигиринського Никанора

(Абрамовича). Друге - прийняття до УАПЦ кліру автокефальної церкви, що була заснована у 1921 р. «у суцїм санї згїдно з чином, установленим у святїй православнїй схїднїй церкві». Останнє рїшення, на думку деяких дослїдникїв, пїдрвало канонїчні засади УАПЦ формацїї 1941-1942 рр. і вїдштовхнуло вїд неї їншї православнї церкви. На наш погляд, цї твердження безпїдставнї, оскїльки методи висвячення їєрархїв, багато нововведень, прийнятих на соборї 1921 р. не були взятї на службу в новїй УАПЦ. Мова йшла лише про конкретних людей - єпископїв (яких, до речї, на той час в Українї не було) та кїлька десяткїв священникїв, приєднання яких навряд чи могло вплинути на мїжнароднїй їмїдж церкви. До того ж, вони і не могли бути пересвячені, оскїльки таїнство священства не здїйснюється двїчі.

Так завершилось становлення двох основних центрїв Українського православ'я, кожен їз яких вїв нелегку мїсїонерську роботу, займався пїдготовкою кадрїв тощо, не забуваючи при цьому давати негативну оцїнку опонентам. Але цї православнї осередки не були єдиними в Українї. На деяких територїях вїдновилася дїяльнїсть і «Живої церкви». Але той факт, що ця церква свого часу активно пїдтримувалася радянськими спецслужбами, став причиною гонїнь на її прихильникїв новою владою. Бїльше того - на початку окупацїї фашисти розстрїляли 2 єпископїв та 8 священникїв цїєї церкви. Це призвело до того, що громади обновленцїв стали маскуватися - приєднуватися до однїєї з дозволених владою юрисдикцїй. Їншим, незалежним на перших порах православним центром стає Харкївщина - про це мова йтиме далї.

Цїкаво простежити у цьому вїдношеннї релїгїйне життя в релїонах. Так, в окупованому Києвї мїсцевї властї запровадили обов'язкову реєстрацїю всїх колишнїх священникїв, ченцїв та черниць. Православне населення Києва наприкінцї вересня 1941 р., невдовзї пїсля зайняття мїста нїмцями, вїдновили дїяльнїсть орієнтованої на автокефалїю Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР). У жовтнї до ВПЦР приєдналися представники всїх вїдновлених православних парафїй мїста. Проте в груднї 1941 р. у Київ прибув єпископ

автономної церкви Пантелеймон, який одразу ж перехопив ініціативу у автокефалістів. У результаті його активної діяльності переважна більшість громад опинилася під юрисдикцією автономної церкви.

ВПЦР одразу ж після призначення адміністратора УАПЦ почала домагатися українського єпископа для Київщини. Розуміння важливості Києва для розбудови УАПЦ спонукало архієпископа Полікарпа одразу ж після Пінського Собору направити в місто обох висвячених єпископів - Никанора та Ігоря.

Водночас поява у середині березня 1942 р. у Києві ієрархів УАПЦ спричинила розкол віруючих та боротьбу між духовенством. Вже 18 березня 1942 р. єпископ автономної церкви Пантелеймон випустив відозву, в якій звинуватив опонентів у неканонічності та закликав віруючих не визнавати Никанора та Ігоря як православних архієреїв. Обопільна неприязнь безпосередньо впливала на мирян, підривала успіх християнської місії. Цікаво й те, що послідовники того чи іншого напрямку приписували противникам співробітництво з фашистами та зневагу останніх до своєї ж церкви.

До новоприбулих єпископів УАПЦ неприхильно поставились і владні структури. Генерал-комісар Київської округи і штадтс-комісар Києва відмовилися прийняти архієреїв на тій підставі, що у Києві достатньо одного єпископа Пантелеймона. Потім, погодившись на перебування єпископа Никанора, всіляко дошкуляли йому. УАПЦ дісталися Андріївський собор та 2 церкви, тоді як автономна церква мала 8 монастирів та 14 храмів. Вона отримала приміщення духовної консисторії, де розміщувалася розпущена у лютому 1942 р. ВПЦР. Про ставлення фашистів до УАПЦ свідчить і лист головнокомандувача поліції безпеки і СД Томаса до команд СС та поліції у Києві, Житомирі, Миколаєві і Дніпропетровську від 11 лютого 1942 р. про організацію перешкод утворенню загальноукраїнської Автокефальної церкви. УАПЦ не дозволили відправляти служби в українській святині - Софійському соборі.

Слід відзначити велику організаційну роботу єпископа Никанора, який багато зробив для поширення УАПЦ на східні землі. Йому були надані повноваження заступника адміністратора УАПЦ на Східній Україні. Для ефективнішої праці Никанор утворив у квітні 1942 р. Вище церковне управління (ВЦУ), яке очолив Р. Мельниченко. ВЦУ мало чотири відділи - адміністративний, господарчий, освітній, юридичний і досить швидко налагодило зв'язки з церковними установами інших міст.

Проте для розширення УАПЦ в Україні потрібна була значно більша кількість єпископів, які висвячували б нових священників, проводили організаційну, освітню та іншу роботу. Адже навіть при самовідданій праці два єпископи (Никанор та Ігор) змогли висвятити за три місяці лише 103 священники, що для України надзвичайно мало і могло задовольняти лише територію Київської області.

Більш кардинально проблему кадрів мав вирішити другий собор УАПЦ, який відбувся у Києві 9 - 17 травня. На соборі владик Ігоря та Никанора піднесено до сану архієпископів і висвячено на єпископів Григорія (Огійчука), Мануїла (Тарнавського), Михайла (Хорошого), Мстислава (Скрипника), Сильвестра (Гаєвського) та Фотія (Тимощука). Важливо, що проголосивши митрополита Діонісія місцеблюстителем Київського митрополичого престолу, УАПЦ фактично встановила канонічні зв'язки з Константинопольським патріархатом.

Німецьку владу злякала така активність автокефалістів і уже 26 травня рейхскомісаріат наказав не проводити висвят без дозволу влади. Проте потреби церкви змусили ієрархів піти на порушення цієї вказівки і влітку 1942 р. було хіротонізовано ще чотирьох ієрархів - єпископа Черкаського Володимира (Мальця), Дубнівського В'ячеслава (Лісницького), Січеславського Геннадія (Шиприкевича), Заславського Платона (Артем'юка). Це викликало гнів німецького командування і у вересні остаточно були заборонені єпископські хіротонії - вже до кінця окупації УАПЦ змогла висвятити ще лише одного

єпископа - Сергія на мелітопольську кафедру.

В розбудові УАПЦ велику роль відіграв єпископ Переяславський Мстислав (Скрипник), якого наприкінці травня 1942 р. було призначено вікарієм архієпископа Никанора, а, отже, і його заступником у місіонерській діяльності на сході України. Найбільшим успіхом Мстислава слід вважати згоду митрополита Феофіла (Булдовського) на приєднання до УАПЦ. Після закриття у 1937 р. останньої парафії Соборно-єпископської церкви митрополит чудом вижив у роки репресій і зовсім відійшов від церковних справ. Коли з приходом німецьких військ Харків стає одним із центрів релігійного життя, 77-річний митрополит повернувся у листопаді 1941 р. до церковної діяльності.

Тут слід сказати, що після окупації у складі міської управи був утворений релігійний відділ. Його очолив Лебединський, який, мало що розуміючи у церковних справах, залучив консультантом колишнього голову ВПЦР УАПЦ В. Потієнка. Одночасно українські громадські організації створювали різноманітні церковні комісії. Так, нарком внутрішніх справ УРСР Сергієнко з інформації першому секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову від 24 березня 1943 р. писав, що з самого початку організації церковного життя українські націоналісти м. Харкова поряд із створенням неофіційних комісій з керівництва різними громадсько-політичними та адміністративними справами, утворили церковну комісію, яка, як і всі інші комісії, була підпорядкована так званому громадському комітетові.

Міська управа, в якій переважали прихильники автокефальної церкви, зареєструвала в обов'язковому порядку колишніх священиків, дозволила відкривати храми, яких, до речі, придатних для богослужіння у місті було лише два (уже на весну 1942 р. діяло 18).

Отримавши дозвіл, митрополит Феофіл почав проводити богослужіння в першій відкритій у Харкові Гольбергівській церкві. Проте одразу ж виник конфлікт з проукраїнськи налаштованим церковним активом через відмову поминати як главу української церкви митрополита Василя (Липківського),

розстріляного більшовиками у 1937 р.

Невдовзі після, реєстрації у релігійному відділі відбулася зустріч митрополита Феофіла з німецьким генералом Баумом та доктором богослов'я Вагнером. Під час тривалої бесіди митрополит погодився очолити церковне управління канонічного спрямування. Одразу ж після цього Феофіл зайнявся організацією єпархіального управління, яке з січня 1942 р. почало функціонувати. Митрополит повністю контролював церковне життя міста, благословляв відкриття храмів, призначав священиків на парафії тощо.

Тим часом у Харкові, як і в західних областях, Києві намітився розкол. Йдеться про досить прохолодні стосунки митрополита з релігійним відділом міської управи, членами «Громадського комітету», «Просвіти», котрі були прихильниками УАПЦ, утвореної в жовтні 1921 р. на чолі з митрополитом Василем (Липківським). Вони намагалися завоювати більшість місць в єпархіальному управлінні, диктувати архієрею свої умови, скасовувати його розпорядження. Так, релігійний відділ без згоди Феофіла розіслав циркуляр, зміст якого суперечив поглядам ієрарха. У ньому, зокрема, говорилося, що в Україні існує єдина УАПЦ з єдиним церковним управлінням. У всіх парафіях в Україні богослужіння має проводитись українською мовою. За наявності в громаді більше 80 % росіян богослужіння може проводитися церковнослов'янською мовою з українською вимовою. Циркуляр вводив у всій Харківській області єдине молитовне поминання архієпископа Василя (Липківського), митрополита Київського і всієї України. Булдовського зміст циркуляра не влаштовував через внесення у поминання на перше місце митрополита Василя, а його на друге, та й то не як митрополита всієї України, а лише як митрополита Харківського і Охтирського. Згодом Феофіл взагалі заборонив згадувати Липківського. Однак у цілому митрополит Феофіл схилився до ідеї автокефальної церкви, займаючи помірковані позиції, відмежовуючись водночас від УАПЦ, очолюваної архієпископом Полікарпом.

Таким чином, у Харкові на початку 1942 р. сформувався центр

православ'я на чолі з митрополитом Феофілом (Булдовським). Причому юрисдикція митрополита поширювалася приблизно на 400 громад: у Харківській близько 200, Ворошиловградській, Полтавській, Сталінській, Сумській і навіть Воронежській та Курській областях. Успіхи митрополита Феофіла пояснюються багатьма факторами, серед яких немаловажними були організаційні здібності ієрарха та те, що він діяв у зоні, підконтрольній німецькому військовому командуванню, яке було ліберальнішим, аніж управління Е. Коха.

З цих позицій можна оцінити важливість для УАПЦ приєднання митрополита Феофіла. Після відвідин Харкова єпископом Мстиславом влітку 1942 р. це приєднання було оформлене документально. Зокрема, місцева церковна рада прийняла 27 липня постанову про приєднання до УАПЦ на чолі з архієпископом Полікарпом. Такий крок для Феофіла був цілком виправданий. Адже на той час він був найстаршим за хіротонією архієреєм у церкві і, додавши близько 400 парафій, мав цілком реальні шанси стати главою УАПЦ. Це згодом підтвердив і сам митрополит на допитах у радянській службі безпеки восени 1943 р. До речі, свої претензії на посаду митрополита всієї України Феофіл висловлював ще на початку 1942 р., але його заяви не були підтримані ні ієрархами, ні окупаційною владою.

Автономна церква аж до весни 1942 р. майже не проявляла себе. Щоправда, у квітні 1942 р. парафіяни Благовіщенського собору, а за ними і Озерянської, Петропавлівської та Преображенської церков перейшли від Феофіла до автономної церкви. Але за допомогою влади собор та Петропавлівську церкву митрополиту вдалося повернути. Настоятелі ж Озерянської та Преображенської церков Крижанівський та Стрілецький організували єпархіальне управління автономної церкви з підпорядкуванням через єпископа Полтавського Веніаміна митрополиту Олексію.

Влітку 1942 р. була зареєстрована організована у Харкові єпархіальна рада автономної церкви. Проте в цілому ця церква мала слабкі позиції на

Слобожанщині - і це на територіях, суміжних з Росією, і навіть на Воронежчині та Курщині. Цей феномен можна, на думку Ю. Волошина, пояснити двома обставинами: по-перше, для прифронтових областей з невідомих причин автономістами не було висвячено жодного єпископа. По-друге, велика роль у цьому належала самому Феофілові, який, користуючись підтримкою влади, практично унеможливив перехід парафії в іншу церкву. Митрополит розіслав бургомістрам районів циркулярні листи, в яких заборонив допускати до церковної діяльності священиків без документів з його підписом. Парафія могла перейти лише після рішення більшості парафіян, причому на зборах обов'язково мав бути представник від Феофіла та від бургомістра. Після цього постанову зборів мав затвердити бургомістр і митрополит. За умови, що більшість місцевих органів влади очолювали люди, які симпатизували УАПЦ, то обійти ці перепони було практично неможливо.

Складнішими міжконфесійні відносини були в інших регіонах України, оскільки, як правило, на одних і тих же теренах діяли єпископи обох церков. Ми не маємо змоги охарактеризувати всі перипетії становлення єпархіальних управлінь, церковних рад, відбудови храмів у регіонах, але зазначимо, що це стало можливим насамперед завдяки героїчній праці простих парафіян. Один лише характерний приклад - газета «Волинь», роблячи огляд церковного життя в Україні протягом червня - жовтня 1941 р., інформувала читачів, що у м. Кам'янці за радянських часів були зруйновані всі церкви. Залишився тільки один собор, який використовували як вугільний склад. Місцеві віруючі на власні кошти відремонтували його, і там стали проводити богослужіння. Активно відбудовувалися церкви і в інших містах та селах, особливо в селах, оскільки більшовики найчастіше розбирали сільські церкви, тоді як у містах їх використовували як складські приміщення, клуби тощо.

Гітлерівці на перших порах влаштовували справжні свята з нагоди відкриття нових храмів, дозволяли публічні богослужіння тощо. Це вселяло надію, що нова влада, поважаючи свободу совісті, поважатиме й інші людські

свободи.

Зазначимо, що на тлі непривабливої міжцерковної боротьби ієрархів, ворожнечі між духовенством, автономної та автокефальної церков справді героїчною була поведінка багатьох священників, віруючих, які опинилися на окупованій території. Так, благочинний Ямпільського району Вінницької області протоієрей В. Лавров розповідав, як жителі району намагалися полегшити долю радянських військовополонених: передавали для них хліб, овочі, взуття, одяг. І подібної поведінки християн не за хрещенням, а за діями, способом життя, тихим, непомітним і дійсно християнським окупована Україна знає немало. Німецька влада реагувала на таку поведінку віруючих заборонами - розпорядженням Коха священникам було заборонено займатися благодійницькою діяльністю та навіть відвідувати концтабори. Також було видано «Розпорядження про правні відносини релігійних організацій», від 1 червня 1942 р. Цим документом проголошувалася свобода релігії та релігійних інституцій в Україні. Але, за словами І. Власовського, саме з того часу «почало ширитися і наростати втручання німецької влади у внутрішнє життя церкви».

Саме з введення в дію цього документа почався новий етап взаємовідносин окупаційної влади та релігійних організацій, який характеризується наступом на права віруючих та кліриків. Згідно з розпорядженням всі релігійні організації у тримісячний термін мали зареєструватися - інакше вони підлягали розпуску. Дозвіл на організацію нових громад видавав лише рейхскомісар, який міг і розпустити існуючі громади за певних обставин. Церквам було заборонено займатися будь-якими справами, окрім церковних. Обмежувалися права правлячих єпископів, оскільки склад керівництва релігійних організацій тепер затверджували генерал-комісари у регіонах, які мали право заборонити релігійну діяльність певних осіб. Забігаючи наперед, зазначимо, що наприкінці 1942 р. була проведена перереєстрація всього духовенства і з 1 січня 1943 р. клірики не допускалися до виконання своїх обов'язків без відповідного документа, виданого у

гебітскомісаріаті.

Окрім адміністративного тиску на кліриків, окупанти почали максимально обмежувати діяльність навчальних закладів обох православних церков. На той час підготовка кадрів була одним із найважливіших завдань церков - більшовицький терор та природна смертність за відсутності духовних навчальних закладів завдали непоправної шкоди кадровому потенціалу православ'я в Україні. З дозволу німецьких адміністрацій, автокефальна церква відкрила у 1942 р. богословські курси у Луцьку, Дніпропетровську, Миколаєві, Кам'янці-Подільському, Полтаві та Харкові. Не меншу мережу курсів мала і автономна церква. Курси були короткочасними (від 4 до 6 місяців). Тому хоча на них приймалися особи віком від 25 років, які мали як мінімум середню освіту, достатній рівень знань вони забезпечити не могли. Повноцінний духовний навчальний заклад змогла відкрити лише автономна церква. За свідченням Д. Поспеловського, у 1943 р. у Кременці почала діяти семінарія. Але навіть наявність таких навчальних закладів не влаштовувала фашистів, які почали обмежувати прийом на богословські курси та забороняли друкувати богословську літературу. У 1942-1943 рр. припинилося викладання закону Божого у початкових школах (середні і вищі навчальні заклади не функціонували). У Харкові влада відмовила митрополиту Феофілу (Булдовському) і відкритті богословських курсів. Окупаційні власті посилили втручання у внутрішньоцерковні справи, грабували храми. За їх вказівками, священикам заборонялося проводити святкові богослужіння, якщо вони припадали на будні, подекуди наказувалося закінчувати служби до 8 години ранку, щоб вони не заважали сільськогосподарським роботам тощо.

У донесенні комендатури Дніпропетровська про релігійну обстановку за період з 15 червня по 15 липня 1942 р. підкреслювалося, що призначення архієреїв УАПЦ активізувало церковне життя. Такі донесення стали причиною того, що у вересні 1942 р. німці заборонили єпископські хіротонії, оскільки «наявна кількість єпископів достатня для функціонування як автокефальної, так

і автономної церков». Єпископ Дніпропетровської єпархії Геннадій направив у Новомосковськ та Павлоград священиків для організації на місцях релігійних громад. Хоча новоприбулі нерідко вступали у конфлікт з місцевим духовенством, але подібні суперечки вдавалося гасити з допомогою керівників районів, без допомоги управлінь гарнізонних комендатур. У місцевих віруючих суперечки між духовенством не знаходили підтримки. Тим більше, що рядовим віруючим взагалі нічого не було відомо про розбіжності між «автономістами» та «автокефалістами». Для населення існувала лише православна церква. Обновленні взагалі не мали відкритої підтримки.

Водночас ніколи церкви так не відвідувалися, як після повернення можливості молитися і єднатися з Богом. Священиків люди оточували теплою опікою. Люди приступали до виконання тих таїнств, що були ними пропущені. Вінчались, охрещувались, справляли християнський похорон для рідних, що давно відійшли з життя. З'явилися дбайливо приховані святі образи, зріс попит на молитовники.

Водночас з цим зберігалася аномальна ситуація, коли духовні пастирі на чолі з архієреями часто забували про моральний обов'язок перед парафіянами, спрямовуючи енергію на боротьбу з опонентами, тобто такими ж православними священиками. Митрополит Феофіл на допитах у радянських спецслужбах у 1943 р., відповідаючи на запитання слідчого про внутрішню боротьбу церковних організацій та про ставлення окупантів до її загострення, заявив: "На початку окупації власті приділяли багато уваги відродженню в Україні УАПЦ, споді сподіваючись використати її в своїх цілях. Пізніше, переконавшись у тому, що профашистська діяльність автокефалістів не має підтримки з боку більшості віруючого населення України, що автокефалісти, пов'язуючи свою роботу з колами та організаціями український націоналістів, не є лояльним елементом стосовно Німеччини, змінили своє ставлення до автокефалістів, особливо до галичан, і стали підтримувати автономістів».

На діяльність автокефальної церкви у багатьох регіонах загалом

негативно впливала «Просвіта», за спиною якої стояла ОУН, з її домаганням негайної українізації богослужіння. На думку багатьох архієреїв, священників, навіть налаштованих проукраїнські, насильне впровадження української мови викликало протидію з боку частини низового духовенства та мирян, чим скористалася УАПЦ.

Остання на початку окупації України не виявляла особливої активності. А митрополит Олексій, за свідченням архієпископа Полікарпа, сподівався обійняти посаду патріарха Московського і всієї Русі після очікуваної Поразки радянських військ. Проте розгром фашистів під Москвою у грудні 1941 р змінив погляди. Олексій почав інтриги з метою захоплення церковної влади у свої руки в усій Українській православній церкві.

У цей трагічний час віруючі чекали від пастирів обох орієнтацій примирення, єдності дій. Проте замість єдності і миру на практиці панував розкол, котрий поглиблювався певною мірою ще й діями місцеблюстителя патріаршого престолу РПЦ митрополита Сергія та екзарха України митрополита Миколая.

На середину 1942 р. в УАПЦ склалася вкрай напружена ситуація. З цього часу окупаційні власті постійно виявляли своє неприхильне ставлення до церкви, її єпископів, зокрема до Никанора та Мстислава. Це викликало зворотню негативну реакцію кліру. Єпископ Лубенський Сильвестр (Гаєвський) у бесіді з митрополитом Феофілом, наприклад, заявив, що загалом німці «...так закрутили гайку і настроїли проти себе населення, що нині уже не модно говорити про них як про визволителів, а їх втручання у справи церкви, прагнення привести її духовенство під ранжир військових закладів.., ображає і церкву, і віруючих та робить перебування німців в Україні все більш нестерпними». Подібні настрої мали і багато інших ієрархів. Митрополит Феофіл, зокрема, засвідчив на допиті у 1943 р., що єпископ Мстислав був невдоволений ставленням фашистів до УАПЦ, і в бесіді з ним говорив: «Німці масовими арештами залякують людей. Нині настав такий час, коли доводиться

хитрувати. Доводиться вести політику контактів із німцями і одночасно враховувати і не забувати про масові антинімецькі настрої населення України».

Об'єднання західного і східного регіонів УАПЦ, визнання архієпископа Полікарпа єдиним главою церкви сприяло вирішенню іншої проблеми. Відчувалася гостра потреба у скликанні всеправославного Собору єпископів для обговорення спільних завдань конфесії, координації дій в умовах воєнного часу, подолання розколу у православ'ї.

Адміністрація автокефальної церкви вирішила провести Собор єпископів на початку жовтня 1942 р. Німецька влада, довідавшись про заплановане зібрання, вирішили зірвати його. 1 жовтня заступник рейхскомісара України Даргель надіслав таємну директиву генеральним комісарам, якою діяльність обох церков обмежив територією генеральної округи. Архієпископа Полікарпа та митрополита Олексія позбавили права очолювати конфесії. Було прийнято рішення обмежити права обох архієреїв і поставити їх на один рівень з іншими єпископами. Усі ієрархи відтепер «охоронялися» німецькою адміністрацією (тобто ставилися у повну залежність від цивільної влади) і особисто були підзвітні місцевому генерал-комісару.

Даргель вирішив розпустити єпископський синод обох церков. Генеральні комісари отримали право призначати й усувати єпископів. Посвячення у сан священників відбувалося лише з дозволу генеральних комісарів. Зокрема, згідно з інструкціями Даргеля потрібно було «дотримуватися рівноваги позицій обох церков. З цієї причини треба у відповідний спосіб протидіяти будь-якому об'єднанню. Це розпорядження Даргеля, очевидно, ґрунтувалося на інструкції, яку видав 13 травня 1942 р. міністр окупованих областей А. Розенберг. Інструкція забороняла поширювати юрисдикцію правлячого єпископа за межі генерал-комісаріату. Передбачалося також, що у кожному генерал-комісаріаті має бути окрема церковна одиниця на чолі з єпископом. Третього жовтня, коли більшість єпископів УАПЦ були у Луцьку чи перебували у дорозі, рейхскомісаріат заборонив проведення Собору.

Але делегати все ж вирішили обговорити найважливіші справи у «приватних» бесідах архієреїв та відбутися соборну церковну урочистість, яка пройшла в Луцькому кафедральному соборі 4 жовтня 1942 р. Тут же Полікарпа возвели у сан митрополита.

Найбільш актуальною темою «приватних» розмов ієрархів, котрі прибули в Луцьк, виявилась тема подолання розколу православ'я. Спеціально створена комісія виробила проект ухвали про об'єднання автокефальної та автономної церков, з яким делегація у складі архієпископа Никанора та єпископа Мстислава відбула до Почаївської лаври на переговори з митрополитом Олексієм.

Після нетривалих переговорів 8 жовтня 1942 р. митрополит Олексій, архієпископ Никанор та єпископ Мстислав підписали «Акт примирення», в якому говорилося: «Взявши до уваги, що існуючий поділ православної церкви в Україні на два напрями фатально відбивається на житті церкви та українського народу і деморалізуюче впливає на вірних та негативно відбивається на справі спокою і ладу, ухвалили прикоротити церковне роз'єднання на таких засадах:

1. Визнаємо, що фактично Українська автокефальна православна церква вже існує.

2. Українська автокефальна православна церква має єднання зі всіма православними церквами через його блаженство блаженнішого митрополита Діонісія, що до Українського помісного собору є місцеблюстителем Київського митрополичого престолу.

3. Вищим органом управління УАП церкви до Всеукраїнського помісного Собору є Священний Синод єпископів України, який керує церковним життям України через Священний Синод...».

Прихильники автокефальної церкви «Акт примирення» зустріли схвально. Але, як зазначалося вище, таке об'єднання православ'я суперечило релігійній політиці окупантів. З боку німецьких спецслужб була проведена значна робота з ієрархами автокефальної церкви. Це фашистам не важко було

зробити, оскільки значна частина єпископів виступила проти такого об'єднання і з власної ініціативи. Д. Поспеловський наводить, зокрема, три головні причини, з яких більшість автономістів не хотіли об'єднання: автокефалісти здійснювали єпископську хіротонію над одруженими та сімейними; вони прийняли священників, рукопокладених В. Липківським та його єпископами; вони ставили політику понад суто церковні інтереси. Але, на наш погляд, якби цих трьох причин і не було, об'єднання все одно не відбулося б, оскільки головними чинниками були москвофільські переконання ієрархів та кліру автономної церкви.

Митрополит Олексій змушений був невдовзі опублікувати звернення, в якому «Акт примирення» трактував лише як проект, як пробний камінь для виявлення ставлення духовенства до ідеї об'єднання, що мусить бути затверджений собором єпископів.

Одного з ініціаторів об'єднання — єпископа Мстислава в середині жовтня викликали до рейхскомісаріату у м. Рівне і довели до його відома, що рішення собору окупаційна влада не визнає і об'єднання церков може відбутися лише на соборі єпископів екзархату після закінчення війни. Приблизно те ж повідомили 27 листопада і митрополиту Олексію. Таким чином, окупаційна влада, якій, повторимо, було не вигідно мати сильну об'єднану церкву, вирішила долю УАПЦ. Відступництво митрополита Олексія від «Акта примирення» засудив митрополит Варшавський Діонісій.

Тим часом митрополит Феофіл після невдачі з «Актом примирення» вирішив проявити ініціативу і скликати у Харкові засідання Синоду УАПЦ згідно з Почаївськими ухвалами на правах найстарішого за хіротонією архієрея. Домігшись згоди харківського гестапо на скликання синоду, митрополит направив свого уповноваженого Вержбицького у міста України із запрошенням до архієреїв прибути до Харкова. Сам же він 22 і 24 грудня 1942 р. помістив у газеті «Нова Україна» два оголошення про відкриття першої сесії об'єднаної УАПЦ з метою обговорення питання боротьби « із більшовизмом у церкві

котрий поширюють московський митрополит Сергій і колишній київський митрополит Миколай ».

Попри всі старання митрополита Феофіла провести синод об'єднаної УАПЦ, акція не мала успіху. Його посланець Вержбицький зустрівся з митрополитом Полікарпом, архієпископом Никанором та єпископом Симоном. Із Рівного фашисти вислали Вержбицького назад до Харкова. Новини виявилися невтішними. Никанор та Полікарп заявили, що сесія неможлива через заборону архієреям виїжджати за межі єпархії. Причому окупанти навіть афішували свою заборону. В одній із листівок прямо говорилося, що призначена на 22-24 грудня нарада всіх єпископів православної церкви України, на якій планувалось обговорити питання нової організації об'єднаної православної церкви України та провести розподіл єпархій, не відбулося через те, що рейхскомісаріат не дав дозволу єпископам на поїздку. Митрополит Полікарп взагалі несхвально відгукнувся про контроль гестапо над автокефальною церквою, який сягав навіть заборони висвячувати нових єпископів. Але активна діяльність Феофіла не була залишена без уваги - йому було передано повноваження адміністратора для Лівобережної України та присвоєно титул митрополита Харківського і всієї Лівобережної України. Глава УАПЦ рекомендував йому призначити якомога швидше єпископів у Сімферополь, Полтаву, Ніжин, Мелітополь, Суми, Маріуполь, Ворошиловград.

Хибність такої позиції німецької влади у релігійних питаннях деякі аналітики із німецьких спецслужб чудово розуміли. В одному із звітів контррозвідки писалося, що заохочення розколу підривало віру українців у тривалість нової окупації. Різкіше проти помилок у релігійній політиці виступив генерал-комісар Києва Магунія, який застерігав своє керівництво не копіювати методів, які раніше використовували більшовики.

Отже, 1942 р. не став роком очікуваного зміцнення позицій православ'я в Україні, бо поряд із відкриттям храмів, остаточним формуванням двох основних керівних центрів православ'я спостерігаємо непримиренну боротьбу

між ними, що відповідало численним інструкціям Берліна стосовно України.

Парафіям катастрофічно не вистачало богослужбової літератури, кваліфікованих кадрів. Храми здебільшого розміщались у напівзруйнованих чи непристосованих приміщеннях. Духовенство нерідко під дулами автоматів змушене було чинити всупереч власним переконанням і совісті. Хоча, звичайно, не варто абсолютизувати і моральний стан багатьох священнослужителів, у тому числі архієреїв.

На початку 1943 р. настав найважчий період у розвитку православ'я в Україні, який характеризується знищенням нацистами залишків будь-якої самостійності церков, припинення збільшення кількості ієрархів тощо, Ю. Волошин виділяє три головні причини посилення тиску на церкву. По-перше, поразки та значні втрати німецького війська на фронтах. Частину матеріальних і людських ресурсів гітлерівці прогнозували взяти в Україні, а це вимагало посилення режиму. По-друге, розгортання руху опору, який викликав репресії та пошуки ворогів в усіх офіційно діючих українських установах, у т. ч. у церкві. По-третє, участь кліру церков у русі опору.

З січня 1943 р. вступила в дію згадувана директива Даргеля. 11 січня з новими умовами діяльності церкви був офіційно ознайомлений митрополит Полікарп, влада якого тепер обмежувалася генерал-комісаріатством Волинь - Поділля. Ліквідувався собор єпископів УАПЦ, а статут церкви підлягав такій зміні, щоб він стосувався лише одного генерал-комісаріатства. 12 січня нові «правила гри» були доведені і до митрополита Олексія. Так, замість об'єднаної УАПЦ було утворено фактично по п'ять (за кількістю існуючих в Україні генерал-комісаріатів) автокефальних та автономних церков. Генерал-комісари видали кожному єпископу документ, що не мав аналогів у світовій практиці. У ньому було зазначено: «Призначаю вас єпископом у моїм генерал-комісаріаті. Скасовую вашу залежність від вищих церковних зверхників. Ви залежите тільки від мене. Про зняття або призначення священника єпископ буде повідомлений».

Особливо активно окупанти намагалися використати церкву в агітаційній роботі. Зокрема, в агітації молоді до виїзду на роботи в Німеччину та в боротьбі з рухом опору. Ще з березня 1942 р., з початком кампанії по вивезенню молоді, влада заставляла клір виголошувати проповіді та випускати відозви із схваленням цієї акції та одночасним засудженням руху опору. Але найбільше таких звернень з'явилося саме в 1943 р. Особливо багато змушені були виступати митрополити Полікарп та Олексій. Це ще раз підтверджує те, що будь-яка окупаційна влада сприймає архієреїв та рядове духовенство лише як знаряддя поневолення народу.

7 травня 1943 р. по дорозі з Кременеця до Дубно невідомі особи вбили митрополита Олексія. Ймовірно, архієрей загинув випадково, адже він їхав у автомобілі кременецького гебітскомісара, за яким полювали партизани. Думаючи, що в автомобілі перебуває високопоставлений фашист, вони відкрили вогонь. Хоча є й інші версії цього вбивства. Деякі дослідники винуватцями загибелі митрополита вважають бандерівців, які, підтримуючи УАПЦ, нібито цілеспрямовано нищили ієрархів-автономістів (згодом був вбитий ще і єпископ Мануїл (Тарковський)). Є і версія про зацікавленість фашистів у такій акції - митрополит їхав без охорони. Цікаво, що, незважаючи на непримиренність один до одного, адміністратор УАПЦ митрополит Полікарп та єпископат церкви засудили вбивство митрополита Олексія.

Вбивство Олексія стало своєрідним сигналом до початку репресій влади проти УАПЦ. Приводом стали звинувачення церкви у співробітництві з ОУН - УПА. Були заарештовані та розстріляні найближчі помічники митрополита Полікарпа М. Малюжинський та В. Мисечко, заарештований І. Власовський. Почалися розстріли кліриків - такі факти відомі по Київщині, Чернігівщині, Луцько-Ковельській єпархії (близько 20 чол.) та ін. Деякі джерела свідчать, що священники гинули і від терористичних актів українських партизанів.

Незабаром після смерті митрополита Олексія за розпорядженням окупаційних властей було проведено собор єпископів, на якому «старшим

єпископом» церкви став Дамаскин, єпископ Кам'янець-Подільський. Проте, зважаючи на швидкий наступ радянських військ у другій половині 1944 р., автономна церква як самостійна організація фактично вже нічого не робила. На визволеній від фашистів території її парафії функціонували вже як парафії РПЦ. Українські націоналісти сприйняли це як справжню трагедію. Більшість ієрархів-автономістів не повірили, що радянська влада не звинуватить їх у співробітництві із окупантами, і почали виїжджати на Захід.

У порівняно кращих умовах перебували православні віруючі півдня України, окупованого румунськими військами. Румунська православна церква була автокефальною та державною, і одним із головних завдань у релігійній політиці румуни вважали відновлення діяльності православної церкви на окупованих територіях, що і було затверджено відповідним законом від 4 вересня 1941 р. Чернівецька область опинилася під владою митрополита Буковини Тита, а на території Трансністрії було утворено митрополію, яку очолив митрополит Віссаріон, який був досить активним у місіонерській діяльності. Він доручив скласти підручник закону Божого для початкових шкіл і гімназій Трансністрії.

Значно більшу увагу приділяли румуни і підвищенню освітнього рівня священників. У жовтні 1942 р. відновився набір студентів на теологічний факультет Чернівецького університету, а з березня 1943 р. в Одесі почала діяти семінарія, в якій навчалося понад 60 слухачів. Було видано понад 30 тис. молитовників та 35 тис. брошур на релігійну тематику російською та румунською мовами. Вийшло кілька номерів часопису «Християнська Трансністрія», «Християнський вісник» тощо.

Румунська церква мала повну підтримку держави як матеріальну, так і політичну. Найбільші парафії отримували матеріальну допомогу, а в цілому губернаторство Буковини витрачало досить значні на той час суми для ремонту та організації храмів. Політична підтримка виявлялася в тому, що румунський уряд своїм законом заборонив діяльність всіх релігійних сект. Майно,

друкована продукція всіх неправославних організацій конфісковувалося. Виконання закону забезпечувало міністерство культури спільно з поліцією. Найбільше від цього закону постраждали старообрядці (липовани), баптисти та адвентисти сьомого дня. Але лише розпуском неправославних громад румунська влада не обмежилася - під загрозою репресій вона змушувала людей приймати православ'я. Газетні повідомлення того часу рясніють статтями про здобутки православного місіонерства. Влада навіть забезпечувала своїми декретами наповнюваність церков під час служб. Зокрема, особам допризовного віку було наказано мінімум два рази на місяць відвідувати храм і перебувати там щоразу не менше 20 хвилин.

Велику допомогу від влади отримувала православна церква і в боротьбі із стилізмами - з використанням старого календаря, з виконанням дохристиянських народних обрядів. Більше того, поліцейські чини, що не надавали допомоги православному священику у боротьбі з стилізмами, несли серйозні покарання. Не було винятку у використанні старого стилю навіть для старообрядців (румунська церква здійснювала керівництво також старообрядськими громадами, котрі очолювали єпископи Інокентій (Усов) та Силуан (Кравцов).

Значну увагу приділяла румунська влада вихованню у населення окупованих земель румунського патріотизму. З цією метою були запроваджені урочисті богослужіння на честь річниць здобуття Севастополя, дня героїв, освячення військового прапора тощо, для яких відводилися спеціальні години. Під час окупації єпископи за завданням нової влади влаштовували для віруючих публічні диспути, лекції та доповіді антирадянського характеру, антибільшовицьку та прорумунську агітацію систематично проводили і священики-старообрядці. Така поведінка Румунії певною мірою виправдана - будучи окупантом, воююча сторона не могла дозволити діяти у себе в тилу духовенству юрисдикції Московської патріархії, тим більше остання активно виступила на захист сталінського режиму.

Підсумовуючи, у характеристиці розвитку православної церкви в зоні румунської окупації, зазначимо, що тут православ'я перебувало в значно кращих умовах розвитку, аніж з зонах німецької окупації. Проте такий стан речей має своє пояснення - церква активно використовувалася як засіб румунізації населення, засіб національного гноблення. Навіть гуцулів румуни вважали не українцями, а «слов'янізованими даками» і обов'язково міняли їм українських священиків на румунських. Релігійна політика румунів з їх ідеєю державної церкви у багатьох моментах була протилежною до такої ж політики німецьких керівників, яка за своєю суттю була безбожною. Так, на відміну від німців румуни законодавчо заборонили діяльність сект (німці активно заохочували розвиток сект і навіть забороняли православним вести з ними боротьбу); румуни на державному рівні підтримували церкву і матеріально і політично (німці за всяку ціну намагалися послабити церкву, накладаючи часто непомірні податки тощо); румуни плекали єдину право-славну церкву (німці всіяко пропагували розкол); румуни дбали про освітній рівень кліру - відкрили теологічний факультет, семінарію (німці ж закривали навіть короткочасні богословські курси); румуни дозволяли і навіть заохочували вплив церкви на суспільство, запроваджували викладання релігії, друкували значку кількість релігійної літератури (німці все це забороняли).

Завдяки своїй політиці румуни досягли значних успіхів. На території Північної Буковини (на той час - понад мільйон жителів) в роки війни діяла 471 парафія, 568 церков. Клір був представлений 14 протоієреями, 595 священиками, 510 псаломщиками. Дещо менше - 400 церков діяло на території Трансністрії, причому лише 36 із них належали УАПЦ.

Взагалі питання про кількість православних парафій в Україні в роки війни остаточно ще не з'ясоване. Централізованої статистики на той час не велося. Є свідчення Д. Бурка, що на середину 1943 р. УАПЦ нараховувала близько 3 тис, парафій. Інші автори не наводять загальних цифр, а подають дані по єпархіях. Так, єпископ Никанор у своєму звіті зазначає, що за станом на 1

вересня 1942 р. було організовано 513 парафій, з них майже 300 - на Київщині, а решта - в інших областях. І. Власовський наводить такі приблизні дані про кількість парафій по єпархіях наприкінці 1942 р.: Полтавська - 150, Лубенська - 102, Дніпропетровська, Миколаївська, Кіровоградська, Одеська - у кожній понад 100. Наскільки точні ці цифри, нині сказати важко, але непрямі докази свідчать про реальність даних І. Власовського. Зокрема, уповноважений у справах РПЦ по Дніпропетровській області повідомляв, що в регіоні у 1941-1943 рр. діяло 112 громад УАПЦ. Інші радянські джерела (очевидно, з ідеологічних міркувань) зазначають, що на кінець окупації України УАПЦ налічувала близько 500 парафій, тоді як автономна церква понад 5600. На наш погляд, більш вірогідним є погляд Ю. Волошина, який твердить, що кількість громад УАПЦ та автономної церкви в роки війни була приблизно однакова. Логіка дослідника ґрунтується на тому, що наприкінці Другої світової війни в Україні діяло 6242 церкви. Відкинувши громади, що були в зоні окупації румунів, та ті парафії, що утворилися після визволення українських земель, то матимемо близько 5 тис. громад. Якщо врахувати, що в одних регіонах країни домінувала УАПЦ, в інших - автономна церква, то за відсутності точних даних навряд чи можна говорити про значну перевагу однієї з церков.

Ще одна велика проблема, яка хвилювала обидві церкви в роки війни - відсутність достатньої кількості приміщень для здійснення культової діяльності. Багато храмів (приблизно 70-80 %) було знищено більшовиками «під час вирішального штурму на релігію». Свою частку додала і війна. Тому масово перероблялися під храми навіть не пристосовані для цього приміщення (хліви, конюшні, приватні будинки). За даними радянських органів, уже після війни церква ще продовжувала орендувати у приватних осіб 682 приміщення.

Окрім приміщень, громадам катастрофічно не вистачало богослужбової літератури, церковного начиння, одягу тощо. Незначну частку з переліченого було населенням приховано в «атеїстичні» роки, дещо церквам повернули із музеїв, але цього було замало. Почалося відродження церковних майстерень,

але в роки війни кожна така майстерня - це насамперед самовіддана праця віруючих.

Швидкий наступ Червоної Армії після Курської битви у серпні 1943 р. перекреслив усі плани УАПЦ на Лівобережній Україні. 23 серпня Харків був звільнений від фашистів. Пристосовуючись до радянської дійсності, Феофіл написав рапорт новообраному патріарху Московському Сергію з проханням прийняти під свою юрисдикцію.

Митрополит намагався врятуватися і зберегти за собою хоча б Харківську єпархію. Але це не допомогло - 11 листопада 1943 р. його заарештували. Після допитів «з пристрасстю» 78-річний ієрарх потрапив 7 січня 1944 р. до лікарні, де 23 січня помер.

У Західній Україні життя парафій УАПЦ йшло своїм звичаєм. До остаточного визволення від фашистів залишався ще певний час. Окупанти все нахабніше вимагали від духовенства підтримки свого курсу, осуду більшовизму, партизанського руху. На аргументи кліру, що партизанський рух багато в чому зумовлений нищенням фашистами мирного населення, масовими пограбуваннями тощо, влада уваги, звичайно ж, не звертала.

У повоєнні роки радянська історіографія широко експлуатувала тезу про добровільну підтримку УАПЦ фашистського режиму та ОУН, що після сталінських репресій само по собі не є алогічним. Не будемо широко дискутувати про її спірність, а додамо до сказаного вище про стосунки цієї церкви з окупаційними властями лише те, що поки що не вдалося знайти матеріалів про широку підтримку духовенством, єпископатом УАПЦ злочинної діяльності збройних формувань проти мирного населення.

Основними причинами антирадянських звернень, підготовлених архієреями автокефальної церкви, на наш погляд, були, по-перше, вимоги, головним чином, гестапо до кліру, боротися через церковні канали з наступаючою Червоною Армією. По-друге, не слід забувати, що практично всі ієрархи та священики УАПЦ зазнали утисків, переслідувань з боку радянської

влади протягом 20-30-х років. Вони не були палкими прихильниками соціалістичного ладу, за якого, як відомо, церкві відмовляли у праві на існування. Духовенство та архієреї добре усвідомлювали, що з приходом радянських військ їх можуть чекати лише репресії, концтабори, а, можливо, і смерть. Тому багато з них особливої радості від перемоги Червоної Армії, очевидно, не відчувало і емігрувало разом з відступаючими німецькими військами.

Так трагічно закінчилася спроба відродити УАПЦ під час Вітчизняної війни.

Використання німецькою владою потенціалу православної церкви змусило радянське керівництво переглянути своє ставлення до кліру та віруючих. Цьому сприяла патріотична діяльність церкви, збір пожертвувань для потреб фронту. Жодна громада, в тому числі й на звільненій від фашистів території, не ухилялася від збору коштів, речей у фонд перемоги. Так, під час пасхальних богослужінь у травні 1943 р. у двох церквах визволеного Ворошиловграда зібрали 1500 посилок, які негайно відправили фронтовикам. У Куп'янську Харківської області за один святковий день зібрано 5 тис. крб. пожертвувань та багато фруктових посилок. Подібні акції пройшли і в інших містах та селах Донецької, Харківської та інших областей.

Різкий поворот Й. Сталіна у ставленні до церкви реально почався 4 вересня 1943 р. У цей день до нього були викликані митрополити Сергій (Страгородський), Олексій (Симанський) і Миколай (Ярузевич). На нараді було вирішено дозволити відкривати храми і духовні навчальні заклади, видавати загальноцерковний часопис, обрати патріарха. Вже через 4 дні відбувся Архієрейський Собор РПЦ, на якому 19 архієреїв, більшість з яких була привезена на Собор прямо із радянських таборів, обрали патріархом митрополита Сергія (Страгородського) і утворили Священний Синод, який до того був розпущений самим же Сергієм у зв'язку з тим, що майже всі його члени були заарештовані.

Новостворену релігійну організацію - Московську патріархію - Сталін і Берія назвали також по-новому: Руська православна церква замість традиційного «Російська», підкресливши її шовіністичний характер і визначивши її роль у боротьбі з так званим націоналізмом.

Тим часом на землях України, в деяких інших республіках СРСР продовжувала тривати жорстока війна. На час обрання митрополита Сергія патріархом територія УРСР була визволена частково. Тому його влада, зрозуміло, поширювалася безпосередньо лише на частину громад і опосередковано, на парафії автономної церкви в окупованих областях. Фашисти ж, особливо наприкінці війни, остаточно втратили бодай якісь елементи людяності, моралі. Розбій стосовно церкви став буденним явищем. У Полтаві, наприклад, перед відступом окупанти спалили Покровську церкву, яка була історичною музейною цінністю, пам'яткою архітектури XVII ст. Взагалі у місті у вогні загинуло 500 ікон та предметів церковного призначення. У Чернігові фашисти зруйнували стародавній Борисоглібський собор, церкву Параскеви-П'ятниці та в Торзі - найціннішу пам'ятку давньоруської архітектури XII ст. і собор полоцького Спасо-Єфросиніївського монастиря, збудованого до 1159 р.

Загалом, за даними Української республіканської комісії сприяння у роботі Надзвичайної комісії з виявлення і розслідування злочинів фашистських загарбників та їх спільників, за час війни окупанти зруйнували і пошкодили майже 470 православних храмів. А на визволеній території для православної церкви, незважаючи на всі труднощі, пов'язані з війною, настали на деякий час порівняно сприятливі часи, оскільки примітивна, вульгарна антирелігійна пропаганда була припинена. РПЦ отримала право на відкриття пастирських курсів, друкувала часопис «Журнал Московской патриархии». На той час гостро постало питання про долю тих храмів, які були відкриті за німецької окупації. 1 грудня 1944 р. Раднарком СРСР прийняв у зв'язку з цим спеціальну постанову «Про порядок відкриття церков і молитовних будинків на території,

звільненій від німецької окупації». Документ зобов'язував місцеві органи влади утримуватися від закриття цих культових будівель, не перешкоджати їх ремонту, а у випадку вилучення для громадських потреб надавати віруючим рівноцінні приміщення.

В Україні були відкриті богословсько-пастирські курси у Києві, Львові, Луцьку, Одесі. Віруючим залишили Києво-Печерську лавру, поступово нормалізувалося життя в інших монастирях. Із сховищ було повернуто незначну частину культових предметів, мощі тощо.

Проте церква мала і багато проблем, і не тільки матеріального характеру. Однією із найактуальніших наприкінці війни була проблема врегулювання стосунків з колишніми автокефальними парафіями на визволених територіях. Адже в Україні було відкрито їх сотні.

Проте питання було вирішено доволі швидко. Автокефальні парафії механічно перейшли в юрисдикцію Московського патріархату. Щоправда, перехід цей виявився надто складним, суперечливим і трагічним, адже при німецькій владі священиками часто ставали люди не підготовлені (їм просто ніде було вчитися як при радянській, так і при німецькій владах). Тому багато кадрів православного духовенства було звільнено.

15 жовтня 1944 р. у Києві у Володимирському соборі відбулося урочисте богослужіння з нагоди остаточного звільнення України. Його провів митрополит Іоанн. Аналогічні акції відбувалися в усіх храмах республіки. Поступова нормалізація стосунків між керівниками тоталітарної держави та РПЦ зміцнювала авторитет Московської патріархії. Однак дуже скоро «турбота» влади про церкву переросла у поліцейський нагляд. Радянський уряд союзного і особливо республіканського рівнів уже наприкінці війни почав грубо втручатися у справи церкви - від зняття з реєстрації парафій, злиття кількох в одну і закриття храму і т. ін. до «регулювання» навіть церковних канонів - встановлення верхньої межі віку, до якого дозволялося хрещення тощо.

31 січня - 2 лютого 1945 р. у Москві відбувся Помісний Собор РПЦ, який обрав патріархом митрополита Олексія (Симанського). Важливо, що на соборі було затверджене «Положення про управління РПЦ», яке мало велике значення для подальшого розвитку церкви.

Свято Перемоги ознаменувалося десятками і сотнями привітань, звернень архієреїв до віруючих, духовенства. Екзарх України митрополит Київський і Галицький Іоанн, наприклад, змальовуючи всі жахи життя в умовах окупації, зазначав, що Господь не допустив вірних до зневіри та відчаю, не залишив без втіхи та заступництва. А гаряча молитва породжувала у них надію на якнайшвидше визволення.

Підсумовуючи вищесказане, спробуємо зробити деякі узагальнюючі висновки щодо діяльності православної церкви в час воєнного лихоліття.

Серед багатьох аспектів, котрі характеризують православ'я періоду Другої світової війни, головним, на наш погляд, є розкол, поява двох православних ієрархій - автономної та автокефальної, взаємна неприязнь, а то й ворожнеча між ними, які негативно впливали на відродження конфесії після сумнозвісного погрому її сталінською системою протягом 20-30-х років. «Каменем спотикання» було невизнання автономістами канонічності автокефальних ієрархів, яке започатковувалося Собором 1921 р. Намагання автокефалістів якомога швидше досягти повної незалежності від Москви, нехтування фактором консерватизму, традиційності православ'я негативно відбилися на розвитку церковного руху. І хоча сама Москва домагалася автокефалії протягом тривалого часу і здобула її, власне, силою, у свідомості віруючих ХХ ст. вірність канонам посідала чільне місце. Проголошення прихильниками митрополита Полікарпа, незалежності явочним порядком, без згоди Московської патріархії визнавалося далеко не всіма. Багато шкоди в справі становлення українського православ'я завдала і особиста неприязнь чи навіть ворожнеча не тільки між ієрархами конкуруючих напрямів православ'я, а й навіть у межах однієї церкви.

Досить важливим є питання про те, чи були об'єктивними звинувачення радянської атеїстичної, історичної літератури на адресу УАПЦ у прислужництві окупантам. Проведений аналіз дає певні аргументи для спростування усталеної точки зору. Православ'я обох орієнтацій опинилося у лабетах жорстоких вимог окупантів служити справі перемоги фашистської Німеччини. Вони вбачали місце церкви тільки як слуги, котрий проголошував би здравиці «фюреру та його непереможному воїнству», закликав поневолене населення до покори тощо. Час показав, що окупаційна влада подавляла будь-яку самостійність, спрямовану навіть на розвиток внутрішньоцерковного життя. Заявляючи про лояльне ставлення до автономної та автокефальної церков, окупанти підтримували здебільшого той напрям, який мав у тому чи іншому регіоні слабші позиції.

Звичайно, чимало священників, єпископів були відкритими супротивниками радянської влади, оскільки зазнали від неї переслідувань, репресій. Вони добре усвідомлювали масштаби злочинів, вчинених тоталітарною системою проти українського народу у попередні десятиліття. Тому, ймовірно, щиро бажали їй найшвидшої загибелі, вбачаючи на початку війни у гітлерівській Німеччині визволительку України. Показово, що німецькі війська, встановивши окупаційний режим, вважали за потрібне рахуватися з релігійними почуттями віруючих на відміну від богоборства більшовиків. Проте сподівання на краще життя при німцях досить швидко змінилися розчаруванням — всі окупанти однакові. Попри все, клірики православної церкви усвідомлювали, що доля і час покликали їх служити Богу і людям у час лихоліття. І більшість з них чесно виконувала свій обов'язок і перед Богом, і перед людьми.

Тема 4. Церковне життя в Україні в повоєнні роки

Духовне життя в Україні у другій половині 40 - на початку 50-х років ХХ ст.; Духовне життя в Україні часів хрущовської «відлиги»; Правовий статус

православної церкви в Україні в повоєнний період; Українська православна церква в 70-80-х роках.

Перші повоєнні роки у житті православної церкви в Україні, як і в усьому Радянському Союзі, проходили під впливом перелому у політиці радянських владних органів у ставленні до церкви, що почався у 1943 р. Такий перелом спричинили передусім об'єктивні умови існування релігії в суспільстві - народ найшвидше можна було згуртувати навколо близьких йому ідеалів і символів, що мали багатовікову історію у його духовній традиції. Крім того, переважна більшість уцілілого духовенства та віруючих з перших днів Вітчизняної війни зайняли патріотичну позицію - в одну ніч більшість віруючих із опозиціонерів перетворилася на захисників соціалістичного ладу.

У зв'язку з цим, і з огляду на потребу нейтралізації наслідків широкого використання релігійного фактора фашистами на окупованих територіях, наприкінці Вітчизняної війни центральне союзне керівництво запропонувало нову модель державно-церковних відносин, яка поступово впроваджувалася і в Україні. ЦК КП(б)У своїми розпорядженнями і постановами намагався протидіяти самочинному закриттю храмів, почав дозволяти їх відкриття. Однак навіть у часи найтіснішого зближення РПЦ з тоталітарним режимом останній ніколи не виходив за межі ортодоксальних підходів до релігійності як чужого за своєю природою явища для соціалістичного суспільства.

Не можна також забувати і те, що у стратегічних планах Сталіна православна церква мала стати вагомим чинником духовної експансії на тих європейських територіях, які планувалося утримати в зоні радянського впливу, а також і в позасоціалістичному світі. Керівництво Союзу зрозуміло, що формування наддержави, оточеної країнами-сателітами, потребувало не лише світської а й сакральної санкції. Історія підтвердила доцільність такого розрахунку, хоча перенести центр світового православ'я із Константинополя в Москву так і не вдалося. На думку деяких дослідників, не зумівши стати «православним Ватиканом», Московський патріархат втратив своє значення в

очах Сталіна. Адже помпезне святкування 500-річчя автокефалії РПЦ і претензії ієрархів церкви виступити ініціаторами восьмого Вселенського Собору були фактично проігноровані східними патріархами, з яких до Москви в 1948 р. не приїхав жоден.

Але повернемося до стану повоєнного православ'я. В церкві в цей час відбуваються значні зміни — в її лоно повертається обновленський клір та віруючі; до неї приєднуються парафії Румунської православної церкви на територіях Ізмаїльської, Одеської, Чернівецької та інших областей. Триває складний процес ліквідації в Україні структур відродженої під час війни УАПЦ та «возз'єднання» з православ'ям греко-католицизму. Всі ці заходи не завжди мають однозначне пояснення. Окрім імперських амбіцій та намагання уникати конкуренції шляхом ліквідації самих конкурентів, церква часто не мала вибору, виконуючи соціальне замовлення владних структур. І, як про це пишуть деякі дослідники, не її вина, а біда полягала лише в тому, що вона історично виявилася більш здатною до компромісів зі світською владою і була використана у тогочасній політичній кон'юктурі. Інша справа, що ця церква не зробила спроби при першій же нагоді виправити помилки історії.

Постановою союзного уряду від 22 серпня 1945 р. були прийняті доповнення до закону 1929 р. про церковні організації. Останнім, включаючи і монастирі, надано права юридичної особи у справах оренди, будівництва і купівлі у власність для церковних потреб будинків, транспорту, знарядь праці. Знімалось багато обмежень у діяльності громад; місцевим органам навіть пропонувалося не перешкоджати діяльності монастирів. Це сприяло швидкому відродженню РПЦ. Для контролю за православною церквою при Раді Міністрів СРСР та союзних республік були створені окремі ради у справах РПЦ, які були об'єднані з радами у справах всіх інших релігійних культів лише під час нового наступу на релігію - у 1965 р.

Післявоєнна релігійна ситуація в Україні мала значну специфіку порівняно з іншими союзними республіками, оскільки тут багато громад

з'явилося в період гітлерівської окупації. Окупаційна влада не заперечувала, а іноді навіть була ініціатором відновлення діяльності закритих більшовиками церков. Адже перед Вітчизняною війною у Вінницькій, Кіровоградській, Донецькій, Миколаївській, Сумській, Хмельницькій областях не діяла жодна православна церква. У Ворошиловградській, Полтавській, Харківській областях - діяло по одному храму. Тому не дивно, що в Україні були такі області, як, наприклад, Ворошиловградська, де всі православні церкви відкрилися у 1942 р. - з приходом німецьких військ, у Чернігівській області всі 412 громад, що діяли тут на кінець війни, теж були відкриті у 1941- 1944 рр., у Київській - близько 370, у Одеській - близько 500. І такі приклади можна навести по всіх окупованих у роки війни областях.

Після визволення України ці православні храми залишалися діючими. Крім того, після Львівського собору 1946 р. під контроль лояльної радянському режиму РПЦ було поставлено понад три тисячі громад, і загальна кількість парафій православної церкви в Україні на 1 січня 1946р. становила 8815 громад (52% з них були відкриті в період тимчасової окупації України). Нагадаємо, що в Російській Федерації тоді діяло лише 3082 православні громади.

Однак уже наприкінці 50-х років новий лідер компартії М. Хрущов висунув тезу, що висока релігійність радянських людей не має соціальних коренів, а зумовлюється незадовільною антирелігійною пропагандою, пасивністю партії у цьому питанні та надмірними свободами, наданими державою релігійним конфесіям. Така оцінка церкви та релігії в цілому, на наш погляд, була пов'язана з тим, що радянська влада не потребувала сакралізації - комуністична ідеологія сама претендувала на те місце, що його до листопада 1917 р. посідала православна церква. Тому не випадково, що з перших днів утвердження більшовиків, репресивна система взялась за знищення церкви як суспільного інституту.

Зменшення антирелігійних репресій у 40-х роках не означало повну відмову від них. Уже в середині 50-х років державний маховик остаточного

«викорчовування» релігії запрацював з новою силою. Почалася чергова хвиля антицерковної істерії, яка звелася в основному до ліквідації матеріальних проявів релігійності - закриття і нищення монастирів, храмів, ікон, книг. Окрім того, здійснювався масований економічний, політичний та моральний тиск на православне духовенство та віруючих.

Заходи проти релігійних опонентів змінювалися, але не відзначалися оригінальністю - здебільшого не доводили переваги над релігійною ідеологією, а боролися з носіями цієї ідеології, примушуючи останніх залишати культові споруди, обкладаючи непомірними і обов'язковими державними податками, обмежуючи громадянські права віруючих, не допускаючи їх дітей до навчання у вищих навчальних закладах, практикуючи адміністративне втручання в діяльність релігійних об'єднань тощо. Рада у справах РПЦ домогалася прийняття певних обмежень на діяльність церкви самими ієрархами. Останні ж часто діяли за принципом, що краще поступитися малим для збереження великого - церкви. Саме так були прийняті рішення патріарха Олексія про заборону святити воду в річках, озерах, а проводити освячення виключно в храмах (це, на думку ідеологів КПРС, мало зробити обряд буденним), про закриття монастирів (лише в Україні їх кількість на початку 60-х років скоротилася вдвоє) та інше.

Ще один напрям здійснення тиску на церкву з боку Ради у справах РПЦ - всебічне гальмування розвитку системи церковної освіти. Слабка підготовка священнослужителів і порівняно мала їх кількість спричинялися обмеженнями з боку владних структур щодо вступу в духовні семінарії. Кожен, хто подавав заяву на вступ до семінарії, проходив «співбесіду» (активну ідеологічну обробку) з уповноваженим у справах релігії відповідної області. Більшість абітурієнтів після таких співбесід, як правило, забиравала свої документи. Зокрема, у 1959 р. з 80 абітурієнтів, що подали заяви на 40 місць Одеської духовної семінарії, після «індивідуальної роботи» з кожним вступаючим 68 чоловік забрали свої документи; зараховано на перший курс лише 7 чоловік. У

1959 р. слухачам Київської духовної семінарії відмовили у прописці, а наступного року цей навчальний заклад взагалі закрили. Цікаво, що причиною закриття духовних навчальних закладів були не тільки стандартні звинувачення у «релігійному мракобіссі», а навіть «махровий націоналізм» - у цьому були звинувачені, зокрема, викладачі та слухачі Луцької духовної семінарії, яку закрили у 1965 р.

Численні порушення місцевими органами влади законодавства про культу викликали обурення і опір віруючих. Попри свою лояльність до влади, не могли стояти осторонь цих настроїв і владики - у червні 1953 р. єпископи Львівський і Тернопільський Панкратій, Станіславський і Коломийський Антоній, Дрогобицький і Самбірський Михайло, Мукачівський і Ужгородський Іларіон послали скаргу на ім'я уповноваженого у справах РПЦ Г. Корчевого, в якій, зокрема, викривали факти неправильного обкладання священиків податками (райфінвідділи нараховували податки на всі зареєстровані у відділах загсів акти, незважаючи на те, що багато з них не супроводжувалися церковними обрядами), примусу при підписуванні позик, що значно перевищували можливості віруючих, виселення священиків без надання житла, відмови дітям духовенства навчатися у вузах, відвертого цькування православної церкви у місцевій пресі тощо. І такі скарги не були поодинокі - лише за перше півріччя 1954 р. уповноваженому Ради у справах РПЦ по УРСР надійшло 189 письмових заяв подібного змісту.

Своєрідною відповіддю на ці скарги стала постанова ЦК КПРС «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді та заходи щодо її поліпшення» від 31 липня 1954 р., в якій партійні комітети зобов'язувалися до того, щоб покінчити із занедбаністю антирелігійної роботи, викривати реакційну суть релігії. Заради справедливості слід зазначити, що згідно з постановою антирелігійна робота мала проводитися «методом переконання, терплячого роз'яснення та індивідуального підходу до віруючих людей». Але як насправді втілювалася в життя ця постанова, свідчить інша, прийнята вже через

чотири місяці - «Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення», в якій говорилося, що замість копіткої ідейної роботи з релігією на місцях допускаються образливі випадки проти духовенства і віруючих, адміністративне втручання в діяльність релігійних об'єднань, грубе ставлення до духовенства тощо.

В середині 50-х років, особливо після проголошення XX з'їздом КПРС курсу на демократизацію суспільства і відновлення соціалістичної законності, в середовищі державних чиновників, в т. ч. в апараті Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР, виникли сумніви щодо доцільності продовження «політичної війни» з релігією. Саме Рада стала ініціатором скасування у 1955 р. реєстрації членів виконавчих органів і ревізійних комісій церков. Нові тенденції знайшли відображення в засобах масової інформації, науково-аналітичних працях. Їх практичним наслідком стало незначне, але збільшення кількості православних громад та священників у 1955 - 1957 рр. Зросла і кількість православних священників, молитовних будинків православної церкви. Якщо в 1956 р. налічувалося 8540 культових будівель і 6030 кліриків, то в 1957 р.- відповідно 8548 і 6072.

Великий стримуючий вплив на розвиток православної церкви і релігії взагалі в Україні мала широкомасштабна атеїстична робота, яку проводив ЦК КПУ. З періодичністю у 2-3 роки приймалися постанови, які ставали відправними моментами, своєрідними санкціями у подальшому цькуванні церкви, спонукали відповідальних осіб до адміністративних заходів. Адже засуджуючи «голе адміністрування», деякі постанови вимагали від посадових осіб «скорочення релігійної мережі, вилучення культових будівель, закриття і зняття з обліку якнайбільшої кількості громад». Причому діяльність релігійних інституцій часто подавалася з необґрунтованим політичним забарвленням. Серед таких постанов ЦК КПУ, окрім уже названих, зазначимо: «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди і заходи її поліпшення» (лютий 1959 р.), «Про постанову ЦК КПРС «Про записку Ради в справах Руської православної церкви

при Раді Міністрів СРСР» (квітень 1961 р.). Виконання цих та інших постанов вимагало законодавчої бази, яка була підведена Указом Верховної Ради УРСР «Про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про релігійні культу» (відповідальність за ухилення від реєстрації, організацію релігійних гуртків тощо) та постановою «Про застосування статті 138 Кримінального кодексу Української РСР» (в якій, до речі, зазначалася відповідальність за відмову у прийомі на роботу чи у навчальний заклад з релігійних мотивів, що на практиці практично не виконувалося), іншими документами.

Основним показником антирелігійної роботи радянська влада вважала кількість церковних громад. Одразу ж після закінчення Вітчизняної війни було розпочате активне вишиковування будь-яких можливостей для зняття з реєстрації, заборони у відправленні культу православних громад. Найпростіше було з тими громадами, культові будівлі яких до війни були (чи стали) громадськими приміщеннями. У 1945-1948 рр. таких культових будівель було відібрано у віруючих близько 500. Проте з огляду на кількість православних громад в Україні це було, на думку влади, надто мало. Голова союзної Ради у справах РПЦ Г. Карпов провів наприкінці 1948 р. у Києві нараду обласних уповноважених, перед якими були поставлені чіткі завдання: звільнити всі громадські приміщення, що були зайняті під молитовні будинки, знімати з реєстрації церкви, в яких немає постійних священиків (а священикам заборонялося в той час обслуговувати 2-3 парафії) чи які розміщені близько іншої діючої церкви, клубу тощо; вивчити склад духовенства, особливо тих, які висвячені в період окупації.

Реалізація цих ідей згодом почала приносити помітні результати. Починаючи з 1957 р., кількість парафій в Україні постійно зменшується і на 1 січня 1960 р. загальна кількість православних громад становила вже 8679, Переломним для долі церкви став 1960 р., коли було закрито 747 парафій. Темпи «боротьби» зростали. Тільки за друге півріччя 1961 р. в Україні було

закрито більш як 850 храмів. А загалом же з 1960 до 1965 рр. закрито 4165 церков - 48 % від їх кількості на початок 1960 р. У найбільш «передових», чи то «свідомих» областях було знято з реєстрації до 90 % загальної кількості громад. Так, у Запорізькій області із 108 церков залишилися діючими 9, на Дніпропетровщині - 26, в Криму - 14. У Західній Україні, де був значний опір віруючих, ситуація була іншою - на Тернопільщині закрито лише 36 % храмів, на Закарпатті - 17 %. Функціонери від релігії ввели навіть спеціальний термін - «затухаючі» парафії і розробили ґрунтовну методику організації такого «затухання». Причому знімалися з обліку (з подальшим перетворенням на склади) навіть пам'ятки архітектури. Після виступу М. Хрущова на січневому (1961 р.) пленумі ЦК КПРС, на якому глава держави назвав збереження подібних пам'яток непотрібною і марною справою, вже в червні цього ж року Рада Міністрів УРСР вилучила в списку пам'яток 364 об'єкти. Незабаром за поданням виконкомів було знято з обліку ще 378 храмів.

Із загальної кількості вилучених у громад церков 1209 стояли пустками, хоч багато подібних акцій аргументувалися саме браком приміщень для соціально-культурної сфери. І це при тому, що в державні інстанції було написано сотні звернень з проханням відновити богослужіння, які часто проводилися біля огорожі церкви. Наприклад, у Волинській області на 23 лютого 1963 р. із 168 вилучених церков 117 пустували, 44 були пристосовані під склади і лише 7 передані на баланс соціально-культурних установ. Така ситуація була типовою для всієї України. Це змусило владу спускати плани «освоєння» церков-пусток.

Говорячи про православну церкву в Україні, не можна обминути і долю православних монастирів в повоєнні роки. Відчуваючи особливу загрозу з боку «осередків релігійного мракобісся» (з 1953 по 1958 р загальна кількість ченців в українських монастирях постійно зростала, монастирі мали значні пожертвування, на які проводили ремонти будівель, здійснювали благодійницьку діяльність тощо), Рада у справах РПЦ домоглася згоди

патріарха Олексія на ліквідацію протягом 1959-1960 рр. половини із 32 діючих в Україні монастирів і 8 скитів. Вже в 1959 р. було закрито 19 монастирів і скитів, 219 насельників з яких були переселені в інші обителі, а близько 256 змушені були роз'їхатися до родичів. Для тиску на монастирі влада широко використовувала не лише адміністративний, а й економічний тиск. Ще в жовтні 1958 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила ряд постанов (№№ 1159, 1160 та інші), які максимально ускладнювали подальше існування монастирських господарств і спричинялися до їх «самоліквідації». Зокрема, для монастирів були запроваджені максимальні податкові ставки на використання земельних угідь, заборонено використовувати найману працю (що для господарства, де більшість людей були похилого віку, було надзвичайно важко). До монастирів не дозволялося приймати осіб молодших 30 років. Більше того, патріархії заборонялося надавати дотації тим обителям, які були на межі економічного краху. Такі дії влади привели до «самоліквідації» в Україні у 1961 р. ще кількох монастирів. Якщо на 1 січня 1961 р. тут продовжували діяти 4 чоловічих та 15 жіночих монастирів із загальною кількістю насельників 2036 осіб, то на початок 1965 р. в Україні їх залишилося тільки 9 (2 чоловічих та 7 жіночих).

Говорячи про православну церкву післявоєнної України, не можна минути увагою діяльність цієї церкви, спрямовану на ліквідацію структур греко-католицької (уніатської) церкви. Собор 1946 р. не знищив УГКЦ - остання лише перейшла на нелегальне становище. З початком повернення репресованих за відмову «з'єднатися» з православ'ям греко-католицьких священників (у 1955 - 1956 рр., повернулося 286 із 344 репресованих). Пропаганда греко-католицизму в західних областях України зростає. Це викликало потребу регулярних нарад православних єпископів з проблем «зміцнення православ'я у возз'єднаних з уніатством парафіях». У липні 1956 р. на засіданні православного Священного Синоду РПЦ зазначалося, зокрема, що віруючі відкрито висловлюють невдоволення православними архієреями, вимагають призначення на вищі посади в єпархіальні управління возз'єднаних

священиків тощо. У 1957 р. архієреї західних областей України (єпископи Палладій, Варлаам, Григорій) подали доповідну записку патріарху Олексію, в якій заклинали не «форсувати зовнішню обрядову одноманітність адміністративними розпорядженнями». Возз'єднаний клір, на думку єпископів, фанатично відданий уніатству. Доказом цього є хоча б те, що більшість з цих кліриків і досі користуються уніатськими молитовниками, де є крамольний для влади церковний гімн «Боже великий, єдиний», прославляють український народ, католицьку віру і т. п. Ці ж спостереження підтверджують і обізнані державні чиновники. Зокрема, голова союзної Ради у справах РПЦ Г. Карпов у одній з доповідних записок зазначав, що возз'єднання для значної частини духовенства було формальним і, якщо всі стали замість папи римського згадувати московського патріарха, то багато внутрішньоцерковних уніатських порядків залишилися незмінними. Вихід з цього становища єпископи бачили лише в посиленні роботи з духовенством і в наполегливій роботі щодо ліквідації уніатської спадщини. Для цього пропонувалося активніше використовувати можливості Волинської семінарії для підготовки і перепідготовки священиків, відкрити семінарію у Львові, залучати до викладацької роботи у духовних закладах возз'єднаних священиків, викладати частину предметів українською мовою тощо. Така стурбованість православних ієрархів була повністю виправдана ще й тим, що із 3215 православних громад, що діяли на початок 1957 р. в Львівській, Тернопільській, Станіславській, Дрогобицькій та Закарпатській областях, близько 3 тис, були до 1946 р. уніатськими, а з 1254 священиків - возз'єднаних було близько тисячі.

Як союзні, так і республіканські урядові структури докладали значних зусиль у підтримці РПЦ у її боротьбі з греко-католицизмом. Постановою ЦК КПРС у січні 1957 р. Раді у справах РПЦ було дозволено не реєструвати уніатські релігійні громади і духовенство, рекомендувати Московській патріархії через екзархат в Україні та архієреїв західних областей вести відповідну роботу серед православного духовенства для посилення їх роботи,

спрямованої на з'єднання уніатів і православних. Місцеві радянські органи, ВМС і прокуратура республіки були попереджені про необхідність боротьби з незареєстрованим духовенством відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 23 липня 1951 р. «Про заходи боротьби з антигромадськими, паразитичними елементами». Міністерство фінансів мало стежити за тим, щоб місцеві фінансові органи стягували податки з осіб, що здійснюють обряди без реєстрації і т. ін. Ця боротьба проти греко-католиків йшла паралельно із знищенням уніатства не тільки в Україні, а й у тих країнах, де СРСР мав значний вплив. Так у 1948 р. була ліквідована уніатська церква в Румунії, в 1950 р. - в Чехословаччині. Велась робота по знищенню цієї церкви в Польщі та Угорщині.

Проте таке сприяння православної церкві й співпраця з нею не могли тривати довго. Стратегічний курс ЦК КПРС на боротьбу а «релігійними пережитками» як такими, перманентні заклики посилити культурно-освітню та науково-атеїстичну роботу серед населення у 1960 р., як уже зазначалось, реалізувалися у форсованому «подоланні» релігійності загалом. У січні цього року ЦК КПРС, а у березні - ЦК КПУ прийняли постанову «Про заходи щодо ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культури». Згідно з постановою діяльність Ради у справах РПЦ була оцінена як незадовільна і її новий голова В. Куроедов у своїй програмній доповіді так визначив основні напрями боротьби з церквою: по-перше, вести неухильну боротьбу з діями духовенства, спрямованими на зміцнення матеріальної бази парафій (заборона на придбання автомобілів, організацію свічних майстерень, купівлю культового майна тощо); по-друге, боротьба з благодійницькою діяльністю церкви. Ця діяльність була розцінена як спроба замаху церкви на свободу совісті радянського громадянина; по-третє, всеохоплююча боротьба з опором духовенства заходам влади щодо посилення науково-атеїстичної пропаганди серед населення.

Для виконання постанови союзного та республіканського ЦК Компартії,

ради у справах РПЦ всіх рівнів зобов'язувалися: підвищувати вимогливість і принциповість (що мало виявлятися у відмові від будь-яких спроб захистити інтереси церкви); давати дозвіл вести будівництво культових споруд, купувати автотранспорт і т. п. лише у виняткових випадках; взяти під особливу увагу господарську діяльність церкви і всіляко домагатися викорінення будь-яких форм благодійницької діяльності церкви тощо.

Наступним кроком боротьби з релігією була постанова Ради Міністрів СРСР (№ 263) від 7 лютого 1961 р. і ЦК КПУ (№ 590) від 1 квітня 1961 р., «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культури». На виконання постанови в Україні передбачалося подальше скорочення кількості монастирів та церковних громад, послаблення матеріальної бази церкви, недопущення прийому в духовні семінарії тощо. Особлива увага приділялася здійсненню заходів щодо припинення паломництва до «святих місць». Уповноважений у справах РПЦ по УРСР Г. Пінчук у доповідній записці, зокрема, повідомляв ЦК КПУ про здійснену у цьому напрямі роботу. Так, були зруйновані і засипані цілющі джерела в селах Ялтушків (Вінницька обл.), Нова Павлівка (Луганська обл.), Онишківці (Рівненська обл.), П'ятчани (Дрогобицька обл.) та ін. На Божій горі у Кременецькому районі Тернопільської області організовано кам'яний кар'єр. І це далеко не єдині «досягнення» у цій справі. Постановою ЦК КПУ передбачалося також створення при виконкомах рад комісій з сприяння контролю за виконанням законодавства про культури. Силами цих комісій та партійно-радянського активу в Україні проведено у 1961 р. облік релігійних об'єднань та майна православної церкви. На цей час в Україні діяло 6464 православні громади, 5463 церкви і 955 молитовних будинки (в цей же час 1470 типових церковних будівель були закриті, з них 372 планувалося взагалі знести). З кліру в республіці діяло 15 архієреїв, 4114 священників, 216 дияконів, 3634 псаломщики, 38 358 осіб обслуговуючого персоналу. Крім того, було відомо про діяльність 89 незареєстрованих громад (у Львівській та Станіславській областях) греко-католицького напрямку. На 1961 р. в Україні

залишилося 13 православних монастирів з 1474 насельниками (з них 119 — чоловіки) та дві духовні семінарії, у яких 25 викладачів навчали відповідно 58 осіб у Луцькій та 86 осіб в Одеській семінаріях.

У 1961 р. влада організувала значний тиск на Синод РПЦ - останній змушений був у квітні цього ж року прийняти постанову про розмежування обов'язків по духовному керівництву громадою і господарсько-фінансової діяльності. Питаннями останньої з часу прийняття постанови мав опікуватися виключно виконавчий орган парафії (парафіяльна рада, членом якої священник бути не міг). Духовне керівництво громадою було залишене за священником. Цією постановою Синоду фактично скасовувалося «Положення про управління РПЦ», згідно з якою священник як голова приходу ніс відповідальність за всі сфери життя церковної громади. Окрім того така розірваність у діяльності пастиря не лише послаблювала первинну ланку (основу церкви), а й відкривала широкі можливості для маніпулювання священниками.

Значна опозиція в середовищі кліру (особливо в Україні) цій постанові Синоду, змусила владу домогтися від керівництва РПЦ підтвердження даного рішення на архієрейському Соборі, що відбувся у липні 1961 р. Собор прийняв відповідні доповнення до «Положення про управління РПЦ». Аналіз цих доповнень виявляє справжню причину зацікавленості владних структур у розмежуванні обов'язків у діяльності громади. При такому розмежуванні священник настільки обмежувався в громаді у своїх правах, що перетворювався, по-суті, на требовиконавця; його душпастирська місія була зведена до мінімуму. Крім того, духовенство було не тільки усунуте від керівництва парафією, але юридично - і від самих громад.

Парафіяльне життя завмерло, незважаючи на те, що «духовенство отримало можливість сконцентрувати свої зусилля на духовному керівництві парафіями». Всі свої дії священник мав узгоджувати з уповноваженим у справах РПЦ і регулярно звітувати перед останнім про здійснення таїнств хрещення, вінчання та ін. (навіть закон 1929 р. про церковні організації не заходив так

далеко). Логічним продовженням цієї постанови Собору було переведення у 1962 р. священників на постійні оклади та закріплення за ними лише однієї парафії. Тільки через 27 років, на ювілейному Помісному Соборі РПЦ у 1988 р., церква дасть відповідну офіційну оцінку рішенням Архієрейського Собору 1961 р.

Гоніння на віруючих в Україні було найбільш ретельним - рівень релігійності тут був одним із найвищих у СРСР, особливо у західних областях України. Більше половини слухачів Московської та Ленінградської духовних семінарій та академій десятки років становили абітурієнти з України, які, стаючи семінаристами, перетворювались згідно з партійними документами на ідеологічних супротивників режиму. Тому місцеві начальники всіх рівнів у своїх прагненнях заборонити релігію іноді навіть змушували голову Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР сприяти цим акціям в Україні. Але коли в 30-х роках подібні дії здебільшого мали відкритий характер, то в 60-70-х роках ці гоніння вже маскувалися. З навчальних закладів виключали, як правило, не за релігійні переконання, а за незадовільні оцінки. У вузи дітей священнослужителів не приймали не через соціальне походження, а через слабку підготовку і т. п. Тому діти кліриків мали один шлях для навчання - духовні училища чи семінарії. Так мимоволі народжувалися священницькі династії. Але з 1965 р. отримати духовну освіту стало важко - у цьому році була закрита Луцька духовна семінарія, лишилася тільки Одеська.

Деяке полегшення в розвитку православ'я в Україні настало після усунення у жовтні 1964 р. М. Хрущова від керівництва партією та країною. Саме полегшення, бо були переглянуті лише найбільш брутальні підходи до вирішення церковних питань, уповільнено, але не зупинена «антицерковщина» в реалізації внутрішньої політики держави. Про визнання чи виправлення помилок у релігійній сфері мова не йшла і скорочення церковної мережі продовжувалося, хоча й значно повільніше. Це підтверджується й цифрами - у 1965-1974 рр. у Союзі щорічно закривалося по 48, а у 1974-1987 рр. - по 22

церкви.

Не можна сказати, що в православ'ї не було опозиційних настроїв щодо погромної політики влада і що ієрархи церкви відмовчувалася. Вище вже згадувалося про скаргу на ім'я уповноваженого Ради у справах РПЦ по УРСР, яку в червні 1953 р. подали єпископи Панкратій, Антоній, Михаїл та Іларіон. Вони не були самотніми у захисті інтересів церкви. У травні 1959 р. патріарх Олексій і митрополит Микола надіслали лист М. Хрущову, в якому зазначали про факти зневажливого ставлення до почуттів віруючих, наводили приклади безцеремонного втручання у справи церкви. Найпоширенішими були виклики членів церковних двадцятків у сільські чи районні ради, вимоги виходу з церковних органів, вилучення у священників реєстраційних листів без попередження про це єпископа, перешкоди у відправленні богослужінь, безпідставні зняття з реєстрації, звільнення віруючих з роботи за їх релігійні переконання і т. п. У 1965 р. вісім архієреїв на чолі з Гермогеном (Голубєвим) подали патріарху Олексію вимогу скасувати рішення Архієрейського Собору 1961 р. Проти угодовства церкви виступили священники М. Єшлиман та Г. Якунін (у майбутньому - один з організаторів Комітету захисту прав віруючих), які у своєму листі до вищих керівних партійних та державних органів звинуватили Раду у справах РПЦ у незаконних переведеннях духовенства з місця на місце, в маніпулюванні персональним складом парафіяльних рад і дозволі останнім контролювати фінансові справи церковної громади. Окрім того, лист закликав відновити діяльність всіх культових споруд, закритих владою. Але широкій громадськості зміст даного виступу залишався невідомим. Церква змушена була негативно поставитися до таких заяв - патріарх Олексій позбавив обох священників сану. Був позбавлений єпископської кафедри і архієпископ Житомирський Венедикт, який закликав паству не зраджувати свою віру і не піддаватися атеїстичній пропаганді. Але таких відкритих протестів були одиниці. Платою за них були кар'єра, а то й життя. Більшість православного кліру мовчала, пам'ятаючи концтабори та

в'язниці, через які багато хто з них пройшов.

Мовчала і православна богословська думка, яка у 40-х роках була зорієнтована виключно на апологію нової «симфонії» церкви і сталінщини та на всебічну підтримку останньої. Проте вже на початку 60-х років з'являються значні зміни в розробці ідеології діяльності церкви. Саме в той час в працях деяких богословів обґрунтовуються перспективні напрями розвитку церкви, головним з яких визначалося повернення церкві права на участь у громадському житті країни. І це, на думку православних богословів, було оправдано, оскільки християнське життя має ніби два виміри: вертикальний - містичний зв'язок людини з Богом і горизонтальний - піклування про людину і світ, як писав про це дещо пізніше один із провідних богословів тогочасної РПЦ митрополит Філарет (Денисенко). Церкву не можна відділяти від світу, оскільки вона не є якоюсь замкнутою в собі сутністю, що не має внутрішнього зв'язку з навколишнім світом. Саме гармонізація вертикального і горизонтального зв'язків християнського життя і є завданням церкви.

Нове бачення церкви в суспільно-історичному процесі відобразилося також у концепції «богословських мостів», яка теж зародилася у 60-х роках і була спрямована на налагодження тіснішого зв'язку між богословствуванням та практичною діяльністю церкви. Ця концепція набула другого дихання вже в 90-х роках, оскільки вона зв'язана з принципово новим осмисленням місця і ролі церкви у суспільстві, а саме - обґрунтуванням необхідності «літургії після літургії». Тобто служіння церкви - це не лише євхаристичне служіння, а й християнське служіння світові, місія свідчення і служіння в сім'ї, суспільстві, державі - у світі в цілому. Саме між цими служіннями і пролягає «богословський міст». Доречно зазначити, що нинішня РПЦ (і УПЦ як її складова), відійшовши від екуменічного руху, основні положення концепцій «богословських мостів» та «літургії після літургії» переглянула в бік деєкуменізації.

На пройняття духом християнських цінностей нецерковної діяльності

віруючих була спрямована й актуальна донині концепція контекстуальності (чутливості) богослов'я до всього, що відбувається в світі. Наслідком контекстуальності є пристосування «форм служіння до соціального оточення, до суспільного оточення, до прийнятих норм у суспільстві чи державі». Це служіння світові, на думку православних богословів, можливе на двох рівнях: мікродияконії (зусиль, спрямованих на самовдосконалення як віруючого, так і його сім'ї) та макродияконії (політичної діяконії) - служіння світові і людському суспільству з метою миру, справедливості для його правильного розвитку і самовдосконалення. Таким чином, православна церква за умов антагоністичного до неї суспільства з допомогою нових богословських концепцій - «богословських мостів», «літургії після літургії», контекстуальності богослов'я та інших намагається не втратити своєї соціальної бази, довести свою потрібність суспільству,

Але вже наприкінці 70-х років церковно-богословські кола православної церкви втрачають активність теологічного пошуку, стають на шлях теоретизування та помірного оновлення. Цьому великою мірою сприяв Помісний Собор РПЦ 1971 р., який поряд з виборами нового патріарха розглядав і питання стратегії церкви на майбутнє. Собор орієнтував РПЦ на проведення процесу модернізації у спокійнішому руслі. Модернізація церкви була вигідна і владі, яка вбачала в цьому тенденції до посилення впливу церкви. РПЦ переходить на позиції «поміркованого динамізму» - засудження як непомірного консерватизму, так і непомірного новаторства. В черговий раз у богословських колах актуалізуються ідеї «неправославності», «відриву від традицій» у характеристиці нових тенденцій, пристосуванні церкви до суспільного розвитку. Загалом правильно визначивши головний напрям розвитку церкви - активізація парафіяльного життя заради повнішого включення парафіян у соціально-історичний процес - богословські пошуки на практиці, в умовах всебічного контролю і обмеження задоволення навіть урізаних релігійних потреб віруючих, не могли реалізуватися.

У 70-х роках у багатьох віруючих з'явилася надія на поліпшення своєї долі у суспільстві «гарантованої свободи совісті». У 1972 р., після двадцяти років перерви, вперше почалася реєстрація нових православних громад і відкрито кілька храмів. З 1975 р. була спрощена процедура реєстрації релігійних об'єднань, відкриття культових споруд - цими питаннями почала займатися Рада у справах релігій, а не місцеві органи. Рада отримала можливість контролю додержання законодавства про культури центральними і місцевими державними органами. У 1976 р. було прийняте «Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР», згідно з яким з релігійних громад знімалася дріб'язкова адміністративна опіка і дещо розширювалися їх права. Але, на жаль, більшість законодавчих статей лишилися лише деклараціями.

У 1977 р. була прийнята ще одна «найдемократичніша» Конституція СРСР, яка, хоч і гарантувала свободу совісті, проте не мала позитивного значення для розвитку православ'я в Україні. На відміну від інших країн Союзу, де з 1977 по 1987 рр. було зареєстровано 64 православних громади, в Україні в цей час присікались найменші спроби до такої реєстрації - уповноважений по Вінницькій області О. Собко, який згідно з законом намагався зареєструвати православну громаду, був негайно звільнений з роботи. Річ у тому, що українські партійні функціонери у своїх постановах неодноразово висловлювали занепокоєння непропорційно високою питомою вагою релігійних громад України в загальносоюзному масштабі (принцип так званої достатньої насиченості) і своїми вольовими рішеннями намагалися змінити стан справ.

Всупереч законодавству вводилося багато заборон, які часто навіть не намагались обґрунтувати. Так з'явилися заборони нести хреста перед похоронною процесією, проводити служби Божі у жнива тощо. Двозначність ста-новища церкви у радянському суспільстві усвідомлювалася не лише релігійними, а й радянськими, партійними працівниками. Тому з початком перебудови, яку, до речі, церква активно підтримала, необхідність істотних змін

у державно-церковних відносинах підтримувалась більшістю центральних та місцевих газет і часописів.

Проте інерцію попередніх років подолати було не так просто. Владні структури на місцях, десятиліттями борючись з релігійними пережитками, дуже непросто засвоювали нові принципи демократичного суспільства з його громадянськими свободами. В Україні продовжували знімати з реєстрації громади і в 1986 р. (15 громад), і в 1987 р. (6). Всього наприкінці 1987 р. в Україні було зареєстровано 3971 православну громаду РПЦ. І це при тому, що лише у 1987 р. до республіканських органів надійшло близько 300 заяв з десятків населених пунктів з проханням зареєструвати громади.

Про перелом у державно-церковних відносинах можна говорити лише з часу зустрічі патріарха Московського та постійних членів Синоду РПЦ із Генсеком КПРС М. Горбачовим у квітні 1988 р., незадовго до святкування 1000-ліття хрещення Русі. М. Горбачов у своєму виступі чи не вперше поставив знак рівності між церквою та іншими суспільними інституціями, висловив готовність юридично закріпити позитивні зрушення у державній політиці щодо церкви. Проте ми повинні бути свідомі того, що програмні положення зустрічі не відразу стали керівництвом до дії на всіх рівнях влади і у всіх регіонах радянської імперії. Адже, наприклад, забезпечення принципів реальної свободи совісті в Україні загрожувало не лише «релігійним бумом», а й породжувало нові проблеми для православ'я в Україні. Серед них, зокрема, проблема інформації про справжню історію та реальний стан Українського екзархату, православ'я в Україні в цілому, проблема національної церкви. Порушувати ці проблеми боялися і ієрархи РПЦ, і партійні та державні працівники як республіканського, так і союзного рівнів. Вони добре розуміли, що вирішення цих питань може стати одним із чинників розпаду не лише церковних, а й політичних та економічних союзних централізованих структур. Не випадково Україна завжди була на особливому становищі, і перші православні громади в Україні були зареєстровані в Криму та м. Дніпродзержинську лише наприкінці

1987 р. (всього того року зареєстровано в РПЦ 16 громад).

Український екзархат був одним із найбільших у РПЦ і його новопризначений глава, як правило, автоматично ставав постійним членом Священного Синоду РПЦ. Досить сказати, що на початок 1985 р. з 6806 громад РПЦ близько 4 тис. було в Україні. Масова реєстрація православних громад в Україні, що почалася в 1988 - 1989 рр., мала свої особливості. З 2,1 тис. новозареєстрованих православних громад (наприкінці 1989 р. їх в Україні стало вже 6101). Близько 1,6 тис. припадало на Галичину, де віруючі греко-католики, не маючи змоги розбудувати свою церкву, реєструвалися як православні. Це підтверджує і той факт, що наприкінці 1990 р. при подальшій масовій реєстрації нових православних громад загальна їх кількість в Україні зменшилася і становила 5031 громаду. Пов'язано це було з тим, що в 1990 р. було дозволено реєстрацію громад УГКЦ і близько 1,5 тис. православних парафій перереєструвалися на греко-католицькі.

Швидке збільшення наприкінці 80-х років кількості православних громад в Україні та РПЦ в цілому поставило на порядок денний низку організаційних питань, до яких церква була не зовсім готова. Це, зокрема, налагодження ефективної господарської діяльності новоутворених парафій. Повернення останнім господарських функцій породжувало проблему підготовки економічно обізнаних кадрів. Принципово нових підходів потребував і розвиток місіонерської, видавничої справи, вдосконалення органів церковного самоврядування. І на перших порах «відтворити церковне життя у формах і повноті, притаманних йому в минулому», за свідченням тогочасного керівництва РПЦ, не вдалося. В Україні, окрім того, додавалася своя специфіка: центральна влада РПЦ, пам'ятаючи український церковний досвід 20-х та 40-х років, намагалася максимально обмежити будь-які самостійні дії українських єпископів. Хоча свого часу рішенням Всеросійського православного собору Українській православній церкві (7 вересня 1918 р.) було надано автономію в канонічній єдності з РПЦ, і цю автономію ще раз підтвердив у 1922 р.

зарахований нині до лику святих патріарх Тихон, ніхто з ієрархів РПЦ про цей акт намагався навіть не згадувати, не говорячи вже про утворення українського Синоду, інших церковних структур в Україні (тому для РПЦ логічним було б не надання у 1990 р. незалежності Українському екзархату, а відновлення вже наданого раніше статусу автономії). Після смерті екзарха Михайла (Єрмакова) і до 1990 р. собори єпископів не збиралися, митрополити Київські та Галицькі призначалися з Москви і, як правило, не з-поміж українців. Вперше у ХХ ст. (1966 р.) цей пост зайняв українець - митрополит Філарет (М. А. Денисенко). Підсумовуючи характеристику післявоєнного розвитку православ'я в Україні до кінця 80-х років, зазначимо, що, попри суттєві відмінності стану церкви в різні часи життя країни, в означений період характеризується тією чи іншою мірою несвободою церкви. Політика радянської влади щодо православної церкви була якщо не сприятливою, то хоча б нейтральною не більше десятиліття - до початку 50-х років. Це був час очікування православною церквою великих змін. Священик Гліб Якунін писав з цього приводу, що «патріарх Олексій і його найближче оточення, очевидно чекали, що скоро настане момент, коли Сталін - «новий Костянтин» - розпустить або повністю реформує компартію, проголосить країну панслов'янською імперією і, взявши в Московського патріарха вінчання на царство, введе православ'я як офіційну державну релігію». Наперекір цим сподіванням нові репресії проти церкви не могли не розпочатися, оскільки ортодоксальні комуністичні оцінки релігійності як реакційного явища компартійними та владними структурами не були зняті. Особливістю їх був завуальований характер: закриття храмів через «відсутність віруючих», зняття з обліку громад «через відсутність храмів» і таке ін., заборона служіння священикам (причиною могла стати «аморальна поведінка», а останньою вважалася вже сама належність до кліру тощо). Адміністративний тиск на церкву призвів до розквіту так званих анонімних форм релігійності. В Україні масово розвиваються конфесії, догматика яких, а особливо обрядово-культува практика не заперечує задоволення релігійних потреб індивідуально

або взагалі анонімно. Крім того, анонімна релігійність стає втіленням своєрідних альтернативних цінностей, що протистояли тим, які нав'язувалися тоталітарною системою.

Архетипи, сформовані владними структурами у ставленні до церкви у минулі десятиліття, були лише приховані нашаруванням нових завдань, які ставила перед церквою влада. Адже великий потенціал церкви максимально використовувався спецслужбами СРСР у зовнішньополітичній діяльності РПЦ, для контрпропагандистської роботи за кордоном проти білоемігрантського, націоналістичного рухів, окремих церков (наприклад, проти «агента фашизму» Ватикану на західноукраїнських землях, проти українських автокефальних церков тощо). У цьому ж ряді - «боротьба» православної церкви за мир та за вирішення екологічних проблем, що за своєю суттю було сакралізованими варіантами зовнішньополітичного курсу Радянського Союзу. Тобто у своїй міжнародній політиці як союзні, так і республіканські владні структури поступово переходили від комінтернівських методів діяльності до більш вишуканих, в т. ч. сакральних. Найбільш придатною конфесією для сакральних методів була саме православна церква, яка на відміну від інших конфесій вдало знайшла свою «нішу» в атеїстичній державі.

Потенціал православної церкви з великою ефективністю використовувався і у внутрішній політиці. Зокрема, в Україні її основним завданням було проведення державної політики русифікації і викорінення національних особливостей не тільки у сакральній сфері, а й у всьому суспільно-культурному комплексі існування народу (офіційно це називалося «зближення націй» та виховання нової «радянської» людини). Проте така політика не могла бути церквою абсолютизована, оскільки об'єктивні умови існування РПЦ в західних областях України змушували її враховувати місцеву специфіку і конкуренцію з боку існуючої в підпіллі УГКЦ.

Таке своєрідне «одержавлення» церкви, яке було неминучим, оскільки стало наслідком «одержавлення» всіх сфер життя радянського суспільства,

допомагало церкві не тільки виживати, а й розправлятися з конкурентами за допомогою влади. Цілком логічним є і те, що в самій церкві встановилися порядки, дуже близькі до суспільних - тобто тоталітарні. І не дивно, що за умов відокремлення церкви від держави патріарх та єпископи нагороджувалися радянськими орденами і медалями, грамотами Президій Верховних Рад союзних республік, отримували привілеї, що їх мали вищі урядові чиновники (прикріплення до поліклінік Четвертого управління Мінохорони здоров'я, санаторно-курортне обслуговування тощо).

Позитивним для православної церкви наслідком такого одержавлення було пом'якшення у 70-80-х роках репресивної політики радянської влади щодо неї, хоча репресії не були відмінені зовсім. На той час уже був відпрацьований жорсткий механізм контролю над церквою - ніяке рукопокладення в сан, кадрові переміщення не могли бути здійснені без узгодження з державними органами - залежно від рангу клірика рішення приймала відповідна Рада у справах релігій. Духовенство класифікувалося за мірою його «лояльності соціалістичному суспільству», готовністю проповідувати радянський патріотизм і брати участь у всесвітньому русі за мир. Масовий розмах набуло вербування ієрархів та причту церкви з боку КДБ, особливо після вступу РПЦ у Всесвітню раду церков, Християнську мирну конференцію, Конференцію європейських церков тощо. Співпраця з КДБ допомагала багатьом нинішнім ієрархам робити церковну кар'єру. Церква також всілякими засобами утримувалася від інтенсивного розвитку, від відродження нею внутрішньо притаманних їй форм суспільно значущої діяльності і спрямовувалася на шлях екстенсивний, який, власне, вів не до розвитку, а до затухання церкви, оскільки повністю залежав від свавілля владних органів, які займалися реєстрацією чи зняттям церковних громад з обліку.

З цього видно, що радянська влада не збиралася повністю знищувати православну церкву як інституцію, але хотіла мати її слухняним елементом своєї як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Проте це не знімало, а навпаки

- нагнітало напруженість у православному релігійному середовищі України, яке наприкінці 80-х років досягло свого апогею, оскільки пов'язано було з піднесенням національно-визвольного руху, який потребував національно зорієнтованої церкви.

І навіть помпезне святкування 1000-ліття хрещення Русі (під яким мали на увазі хрещення сучасної Росії, адже основні урочистості відбувалися в Москві) не зняли, а навпаки, загострили ситуацію в Україні, оскільки часткові заходи влади, спрямовані на поліпшення становища церкви, не виходили за межі старого розуміння суті і ролі релігії в суспільстві. На тлі зростаючого плюралізму думок та ідей наприкінці 80-х років таке розуміння було вже анахронізмом. На порядку денному постало питання прийняття принципово нового закону про свободу совісті.

Кредит 3. Етноконфесійні відносини на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Тема 5. Сучасний стан церковно-державних відносин

Демократизація церковного устрою і життя в Україні після проголошення державної незалежності; Зростання напруженості у православному релігійному середовищі через церковний розкол; Утворення окремих православних конфесій УПЦ МП на чолі з митрополитом Володимиром, УПЦ КП на чолі з патріархом Філаретом, що постала в червні 1992 р., УАПЦ на чолі з патріархом Дмитром.

Українське національне відродження 1988-1991 років, проголошення української мови державною, політика обмеженої українізації, яку проводив український уряд, - усе це працювало на користь консолідації української національної громади, хоча держава та політичні угруповання України не пішли курсом Балтійських держав, що набрали статусу національних держав з меншинами. Замість цього було докладено великих зусиль щодо уникнення українсько-російського конфлікту, а відтак - виявлення відданості Україні усіх

її громадян. Безумовно, велика кількість росіян в Україні, лінгвістична русифікація багатьох українців і низький рівень національної свідомості багатьох українців роблять цю політику розважливою. Важкий економічний та політичний стан України та зростаючі заклики Росії до російської меншості останнім часом довели, що відданість українській державності найдужча серед українців з високим рівнем національної свідомості.

У 1990 році Верховна Рада України прийняла Закон «Про свободу совісті та релігійні організації», який, як і старі радянські акти, проголошував повне відокремлення церкви від держави, але був демократичнішим за них. Цей Закон у багатьох відношеннях можна було б назвати декларацією інтенцій (намірів) з боку держави, в той час як успадкована суспільством історична традиція та обставини реальної політики штовхали державні чинники в бік активного втручання у справи церкви. На серпень 1991 року, коли було прийнято Акт про незалежність України, українські церкви були вже глибоко втягнуті в політичну боротьбу. Кожна з церков мала своїх політичних протекторів, а ці протектори в свою чергу користали з підтримки церков у ході виборів, політичних акцій тощо.

Мабуть, останнім поважним рішенням, прийнятим Москвою в справі державно-церковних відносин в Україні, було рішення про легалізацію Української Греко-Католицької Церкви. Після того налагодження церковно-державних відносин і міжконфесійних конфліктів у державі все переходить у компетенцію Києва. Разом з тим влада Києва в галузі церковно-державних відносин була досить примарною. Розвал влади, який розпочався у Москві, не зупинився на рівні Києва, а пішов далі. Київське керівництво не змогло сконцентрувати в своїх руках випущену Москвою владу. Цьому сприяло і фактичне двовладдя в Києві (боротьба між Верховною Радою на чолі з Л. Кравчуком та ЦК Компартії на чолі з С. Гуренком), і посилення на місцях влади регіональних еліт та новообраних навесні 1990 р. місцевих Рад.

На початок 1990 року на місці колишнього Українського Екзархату

Російської Православної Церкви опинилося, принаймні, три чисельні церковні організації - Українська Православна Церква (УПЦ) в юрисдикції Московського Патріарха на чолі з колишнім Екзархом митрополитом Філаретом (Денисенком); Українська Греко-Католицька (УГКЦ) і Українська Автокефальна (УАПЦ) Церкви. ЦК Компартії України і місцева влада на Сході та Півдні України були в союзі з УПЦ Московського Патріархату на чолі з митрополитом Філаретом, місцева влада Галичини активно підтримувала греко-католиків, група депутатів Верховної Ради та міська інтелігенція українського спрямування підтримувала УАПЦ. Остання була гнана місцевою владою і в Галичині, й у Великій Україні. Керівництво Верховної Ради на чолі з Л. Кравчуком вимушене було балансувати в цій ситуації між різними політичними фракціями та церквами.

Серпневий переворот у Москві 1991 року, розпуск Компартії та проголошення незалежної України передали політичну ініціативу до рук Верховної Ради. Відтоді балансування її керівництва між різними релігійними угрупованнями змінилося цілеспрямованою релігійною політикою, її головним лейтмотивом стала ідея автокефалії для найбільшої Православної Церкви - УПЦ, що належала до юрисдикції Московського Патріархату. В цьому відношенні українська влада опинилася приблизно там, де завершив свій шлях уряд гетьмана Скоропадського 1918 року: найбільша Церква України - Українська Православна - входила до складу Московського Патріархату на правах автономної. Щоправда, тепер рамки автономії нібито стали дещо ширші. Відродженій на початку 1990 року УПЦ були даровані «незалежність і самостійність в управлінні». Насправді, як показали наступні події, ця незалежність була досить умовною.

Адміністрація Президента Л. Кравчука, так само, як колись гетьманський уряд, головну ставку в справі досягнення автокефалії робила не на малочисельні проукраїнські церковні організації (в 1918 р. це було братство св. Кирила і Мефодія, а в 1991 р. - УАПЦ), а на потужну і чисельну

Православну Церкву, підпорядковану Московському Патріархатові. Незважаючи на те, що Адміністрація Президента Л. Кравчука, на відміну від гетьманського уряду, не проголошувала православ'я «передовою» релігією, вся її діяльність у галузі церковно-державних відносин була спрямована на створення по суті державної Української Православної Автокефальної Церкви.

Урядової підтримки для УАПЦ як майбутньої державної Церкви від Президента Л. Кравчука марно домагався Патріарх Мстислав, але малочисельна (і базована по суті винятково в колишніх греко-католицьких областях) УАПЦ в планах уряду посідала явно другорядне місце. Головні надії урядових чиновників покладалися на справу автокефалії УПЦ і пов'язувалися з митрополитом Філаретом. У особі цього ієрарха, що посідав Київський митрополичий престол з 1966 року і був відомий своїми антиуніатськими та антиавтокефальними поглядами, влада знайшла ревного прихильника та виконавця своїх планів. Порівняно з безуспішними спробами Гетьманату, а згодом Директорії, прихилити на свій бік Київського митрополита, це було безумовним успіхом президентської адміністрації. Причина його полягала у відзначеному вище зрощуванні церковної ієрархії зі світською компартійною елітою в радянські часи.

У листопаді 1991 року, напередодні грудневого референдуму, митрополит Філарет зібрав Всеукраїнський Православний Собор, який прийняв рішення звернутися до Московського Патріарха з проханням надати автокефалію Українській Православній Церкві. В опозиції до цього рішення опинилися усього три єпископи, і хоча повної одностайності не вийшло, — рішення Собору вповні могло вважатися успіхом автокефальної політики уряду.

Однак досить скоро цим планам було завдано відчутного удару. небезпека прийшла з Москви - звідки чекали, хоч і не знали коли - і з боку підпорядкованого Філаретові єпископату - звідки не чекали зовсім. Наприкінці березня - на початку квітня 1992 р. Архієрейський Собор Російської

Православної Церкви влаштував фактичний суд над митрополитом Філаретом і змусив його пообіцяти відступитися від Київської кафедри. Коли Філарет після повернення в Київ відмовився це зробити, йому заборонили відправляти службу Богу. У травні 1992 р. в Харкові було скликано архиєрейську нараду, що перетворилася на Архиєрейський Собор УПЦ, який змістив Філарета і обрав на його місце митрополитом Київським і Галицьким ієрарха Російської Православної Церкви, українця за походженням, митрополита Володимира (Сабодана). Це втручання Москви у справи «самостійної і незалежної в управлінні» УПЦ стало можливим лише завдяки опозиції до Філарета єпископів його власної Церкви. Філарета звинувачували в тому, що він, будучи митрополитом, мав родину. Він став відомий також своїм самодержавним характером, не раз морально знущався над підлеглими йому єпископами, і чимало з них, вочевидь, вирішили скористатися з ситуації, щоб позбутися ненависного митрополита.

Рішення Харківського Собору були зустрінуті державною владою вороже і фактично сигналізували її серйозну поразку на шляху досягнення автокефалії для українського православ'я. Не тільки Москва відмовила в наданні автокефалії, відклавши справу на кілька років до скликання чергового Помісного Собору РПЦ, а й «власний» єпископат у більшості своїй висловився проти урядової політики. Офіційний Київ діяв у справі досягнення автокефалії старим, уторованим радянськими часами, шляхом адміністрування в царині державно-церковних відносин. Згідно з виробленими тоді уявленнями, єпископи повинні були, безумовно, підтримати політику уряду, глашатаєм якої виступив митрополит Філарет. Старі уявлення і стара політика, однак, не спрацювали. Незадоволені Філаретом і перспективою іще більшого його піднесення, єпископи, з одного боку, були підбурені Москвою і знайшли в особі патріарха Алексія повне опертя, з іншого - сперлися на повне розуміння їхньої політики з боку свого давнього союзника - колишню компартійну еліту Півдня і Сходу, яка за умов української незалежності не лише залишилася при владі, а й

посилила свої впливи на місцеві справи.

Поразка уряду на Харківському Соборі не призвела до зміни цілей чи тактики його дій у царині релігійної політики. Символом цієї політики залишався митрополит Філарет. Ідею ж створення державної Церкви перенесли з УПЦ (з її збунтованим Московою єпископатом) на колись знехтувану урядом УАПЦ, частина єпископату якої давно шукала державної підтримки і претендувала на роль ієрархів державної Церкви.

Оскільки уряд довіряв Філаретові і не йняв віри Мстиславові, то прилучення Філарета до колись гнаної ним УАПЦ відбулося у червні 1992 року без відома Патріарха. Собор УАПЦ, терміново скликаний під тиском урядових чиновників, створив об'єднану Церкву - Українську Православну Церкву - Київський Патріархат (УПЦ КП). Собор обрав Філарета заступником Патріарха і, враховуючи, що Патріарх бував в Україні лише наїздами, практично перебрав керівництво Церквою, що де-факто стала державною і користувалася всебічною підтримкою уряду.

В самому уряді у зв'язку з цим сталися персональні зміни. Досвідчений апаратник М. Колесник, який довгий час очолював Раду у справах релігій при Кабінеті Міністрів України, був замінений палким прихильником української автокефалії А. Зінченком. Підтримка УПЦ КП як державної Церкви була цілком відкритою, і новий Голова Ради у справах релігій навіть викладав у Духовній семінарії цієї Церкви. Знову набуло актуальності в урядових колах гасло, колись спопуляризоване О. Лотоцьким: в незалежній державі має бути незалежна церква. Щоправда, явні і більш завуальовані протести ієрархів кількох церков, у тому числі Греко-Католицької, які нарікали, що подібна політика порушує принцип відокремлення церкви від держави, призвели до зняття цього гасла як офіційного.

Підтримка держави призвела кінець-кінцем до того, що УПЦ КП поширила свій вплив за межі Галичини, утвердилася на Київщині та Волині, але разом з тим втратила Львівщину. Приплив парафій відбувався за активного

втручання у церковні справи урядових чиновників за рахунок УПЦ Московського Патріархату, а втрата відносилась на рахунок нової УАПЦ, створеної за підтримки Патріарха Мстислава противниками об'єднання з Філаретом.

Тема 6. Вплив міжконфесійних відносин на стан етноконфесійної політики в Україні

Церковне життя, структура і діяльність кожної з окремих конфесій православної церкви; Міжконфесійні відносини в Україні: основні проблеми взаєморозуміння; Пошук можливих шляхів церковного примирення та подолання розколу.

За даними Держкомнацрелігії в Україні у 2008 році діяло понад 33 тисячі релігійних організацій 55-ти віросповідних напрямків. Серед зареєстрованих громад 97% складають фундації християнського спрямування. З них половина належить до православної традиції. Половину, майже порівну, поділяють між собою протестанти і католики. До речі, це при тому, що діяльність римо-католицьких дієцезій в Україні було відновлено не так давно, у січні 1991 року папою Іваном Павлом II.

Згідно із статистичними даними Державного комітету України у справах національностей та релігій, найчисельніша (11539 парафій) - Українська православна церква МП, мережа якої становить 67,6 % православних громад країни. Майже третина – 3507 громад (30,4 %) УПЦ діють у центральному регіоні. Найбільша їх кількість у Вінницькій (922) та Хмельницькій (893) областях. Впродовж 2008 р. кількість релігійних громад УПЦ збільшилася на 205 одиниць. Сьогодні ця церква має 9275 священнослужителів, 177 монастирів, 34 братства, 19 духовних навчальних закладів, 12 місій та 4158 недільних шкіл.

Українська православна церква КП за кількістю релігійних громад, що становлять її мережу (4128), посідає 2 місце в країні після УПЦ МП. У

структурі церкви діють патріархія, 31 єпархіальне управління, 2993 священнослужителі, 45 монастирів, 26 місій, 9 братств, 16 духовних навчальних закладів та 1234 недільні школи. Діяльність церкви висвітлюють 36 періодичних релігійних видань. Впродовж останніх років церква розширила мережу в усіх регіонах країни. Якщо на початку свого становлення в 1993 р. вона нараховувала в західному регіоні 87,3 % парафій, то в січні 2009 р. їх кількість склала 1773 або 42,9 %. Так, 22,4 % парафій УПЦ КП має в центральному регіоні та 20,9 % в північному. В східному та південному регіонах діють лише 13,7 % від загальної кількості громад. Впродовж 2008 р. приріст релігійних громад склав 120 одиниць або 2,9 %.

За період свого легального існування в Україні (з червня 1990 р.) Українська автокефальна православна церква суттєво поповнила складові своєї структури і нині має патріархію, 12 єпархіальних управлінь, 683 священнослужителі, 8 монастирів, 7 місій, 7 духовних навчальних закладів (193 слухачі), 301 недільну школу та 1 братство. Діяльність церкви висвітлюють 7 періодичних видань. 1184 громади обслуговують 683 священнослужителі. На сьогодні 838 парафій УАПЦ (70,8 %) діють у західних областях країни. У 2008 р. кількість громад УАПЦ збільшилася лише на 5 одиниць і складає 1184.

Інституційна мережа Української греко-католицької церкви почала своє відновлення у 1989 р., коли вперше після повоєнних часів були легалізовані 132 громади в т.ч. у Львівській області – 125 та Закарпатській – 7. На початок 2000-х років УГКЦ нараховувала в своєму складі 3732 релігійні організації, в тому числі має митрополію, 3 екзархати (Києво-Вишгородський, Одесько-Кримський та Донецько-Харківський), 21 єпархіальне та чернече управління, 3570 громад, 303 священнослужителі, 106 монастирів, 15 духовних навчальних закладів (1539 слухачів), 17 місій та 2 братства. Діяльність церкви висвітлюють 27 періодичних видань. 93,5 % греко-католицьких громад знаходиться в західному регіоні України. Найбільша їх кількість у Львівській (1489), Тернопільській (765) та Івано-Франківській (646) областях. Якщо на початок 1992 р. церква

мала свої осередки в половині областей країни та м.Києві, то на сьогодні громади УГКЦ діють в усіх регіонах України.

Поліконфесійність України, яка мала б створити умови для толерації суспільних взаємовідносин, навпаки викликає певне напруження. Конфлікт у середині православ'я, неоднозначні міжконфесійні відносини з греко-католицькою та римо-католицькою церквами – все це неповні складові релігійної ситуації в Україні, яка формувалася протягом тривалого часу.

Серед завдань, які стоять сьогодні перед церквою і суспільством, виділяється проблема пошуку варіантів порозуміння між представниками УПЦ. В 2008 році православна церква отримала цей шанс. В липні місяці в Києві проходили святкування з нагоди 1020-річчя Хрещення Русі. На урочисті заходи прибули вселенський патріарх Варфоломій та предстоятелі Помісних Православних Церков. Однак упереджене ставлення московського патріарху Алексія до української церкви, що проявилось у листах, направлених ним до Елладської Православної Церкви, предстоятелям інших Помісних Православних церков і висунуті в них звинувачення проти патріарха константинопольського у контактуванні з представниками українських раскольницьких церков, тобто УПЦ КП та УАПЦ, відклало рішення цього питання на невизначений термін. Вселенський патріарх Варфоломій, представники Помісних Православних Церков, з метою попередження імовірного конфлікту, по-перше – запевнили Алексія про гарантовану неучасть раскольницьких церков України у сумісних святкових заходах, по-друге – запропонували, для уникнення непорозумінь провести спільне служіння літургії предстоятелями усіх Помісних Православних церков, і по-третє – фесалонікійський митрополит Анфім, висловлюючи позицію ієрархів православної церкви, запевнив про невтручання у разі виникнення певних проблем під час святкових заходів. Таким чином, привід для примирення було втрачено. Однак, в результаті зміни політичної ситуації, тривалої роботи представників церкви, політиків, приватних осіб, 6 січня 2019 року

Вселенським патріархом Варфоломієм I та Священним Синодом Константинопольської православної церкви Київській митрополії було надано канонічного статусу. Про це йдеться в документі «Патріарший і Синодальний Томос надання автокефального церковного устрою Православній Церкві в Україні»

Останнім часом в світі спостерігається тенденція до порозуміння між католицькою та православною гілками християнства на вселенському рівні. В Україні, через відсутність єдності в православній церкві, а також активне втручання у справи релігії політичних складових, процес міжконфесійного порозуміння сприймається неоднозначно. Наприклад, ще під час візиту в Україну папи римського Івана Павла II у 2001 році, представники УПЦ МП висловили негативну реакцію на подію, яка мала на меті відновити порозуміння між православними та католиками.

Однак потепління, толерація міжконфесійних відносин має відбутися. Сучасний світ потребує цього як ніколи. Церква з одного боку, суспільні організації з іншого, незважаючи на труднощі, поступово втілюють у життя план єднання християнських церков.

Практичною роботою на шляху пошуку спільних ідей є екуменічний рух. Акцент саме на ньому поставив II Ватиканський Собор (1962-1965pp.). Результатом роботи Собору став декрет, в якому дано визначення цього руху: «Під екуменічним рухом треба розуміти ті дії та ініціативи, що постають та зорганізуються відповідно до різних потреб церкви та обставин часів для сприяння єдності християн...». В сучасному світі проблема єдності християнських церков, порозуміння між християнами різних конфесій особливо обстоювалась папою Іваном Павлом II. Він вважав її ключовим моментом розвитку церкви. Певною мірою актуалізував ці питання ювілей - 2000-річчя народження Ісуса Христа.

В Україні ставлення до розуміння екуменічного руху отримало різне трактування. Директор Інституту Релігії та Суспільства при Українському

Католицькому Університеті, Мирослав Маринович вважає, що екуменізм в Україні «існує у вигляді «українського екуменізму», тобто як ідея об'єднання уламків Київської Церкви». Але звуженість підходу може призвести, на його думку, до втрати головного – «ми можемо взагалі не побачити світових екуменічних процесів». Тобто, певна заангажованість, закритість, концентрування уваги на вузько визначеній проблемі призводить до кризи в процесі пошуку шляхів єднання. Викладач Львівської духовної семінарії Української Православної Церкви Василь Кметь навпаки вважає, що сьогоденний стан екуменічного руху в Україні не настільки поганий. Регулярні заходи екуменічного характеру, що проводяться на церковному, державному рівнях, створення Всеукраїнської ради Церков і релігійних організацій, підписання представниками християнських конфесій «Меморандуму про неприйняття силових дій у міжконфесійних взаємовідносинах» - все це є проявами екуменічного руху в Україні. Однак В. Кметь застерігає, що заходи залишаються поза увагою широких кіл населення, а це є серйозним негативом. Відомо, що саме непоінформованість суспільства призводить до напруження, конфронтації, тобто більшості проблем в міжрелігійному діалозі.

Державні інституції, міжнародні організації також займаються проблемою налагодження міжконфесійного діалогу в Україні. Зокрема ПАРЄ з метою розбудови толерантних взаємин на релігійному ґрунті, оптимізації міжконфесійного діалогу розробили рекомендації для держав-учасниць РЄ. В аналітичній записці «Про стан реалізації Україною рекомендацій ПАРЄ щодо толерації міжконфесійних відносин», яку підготувала організація, визначено чому «екуменічна» політика України значною мірою не відповідає стандартам РЄ, що саме є причиною міжконфесійних непорозумінь. В документі зазначено: «Впродовж усієї доби незалежності України роль державного сприяння у налагодженні міжконфесійного дискурсу практично вичерпувалася низкою усталених процедур... Ця функціональна схема, дедалі більше формалізується під дією насамперед світоглядно-психологічних чинників, ускладнює

проведення глибоких змістовних зрушень.» Супротив різних суспільних груп варіантам рішення проблеми, які виходять за рамки звичайних схем, пояснюється тим, що «переважна більшість вітчизняних чиновників і політиків продовжує оцінювати феномен релігійного... або в категоріях радянського ідеологічного негативізму, або в координатах прагматичної доцільності.» Результатом такої ситуації і є міжконфесійна напруженість, непорозуміння. Також в документі містяться пропозиції, направлені на покращення міжконфесійного діалогу в українському суспільстві. З ними важко не погодитися. Фактично це є скопільований досвід суспільства у вирішенні міжкультурних, міжнаціональних, міжрелігійних проблем. Рішення стосовно толерації міжконфесійних відносин в Україні повинні прийматися у політико-правовій площині, законодавчо-правовій, освітньо-виховній, інформаційній. Комплексний, не формалізований підхід до вирішення проблеми є запорукою нашого успіху.

Аналіз етноконфесійних відносин в Україні, їх історична ретроспектива і сучасний стан, визначення позиції православного та римо-католицького духовенства у міжконфесійному діалозі дають можливість розуміння ступені впливу церкви на суспільно-політичне життя країни. Сьогодні фактично жодне значуще суспільно-політичне дійство не обходиться без участі представників церкви. Конфесії навіть стали віддзеркаленням політичних настроїв суспільства, що безумовно не покращує рівень міжконфесійного діалогу. Коли в суспільстві відбувається протистояння, питання приналежності до тієї чи іншої конфесії стають вирішальними. Щоб уникнути подібного перебігу подій Україна має чітко визначити принципи та механізми покращення взаємовідносин між представниками різних церковних організацій. Не останню роль в цьому мають відігравати культурно-освітні заходи, поширення через засоби масової комунікації об'єктивної інформації за проблемою. Причому акцент повинен ставитися, як в освітніх програмах, так і культурно-масових заходах, на позитивних сторінках з історії церковних організацій.

Рекомендована література

1. Алаєв Г. Є., Горбань О. В., Мешков В. М Лекції з релігієзнавства. К., 1996. 213 с.
2. Балух В. Політичні чинники релігійних процесів у сучасній Україні: сутність і трансформації. Релігія і соціум. Часопис. 2008. №1. С.77-80.
3. Волошин Ю. Православна церква в Україні періоду нацистської Окупації (червень 1941 - жовтень 1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : Запоріжжя, 1997. 18с.
4. Гелей Г. Біблійний довідник. Торонто, 1985. 190 с.
5. Гордиенко Н.С. Современная православная церковь. Л., 1986. 150 с.
6. Горекий В. Л. Адвентизм: історія і сучасність. К., 1987. 200 с.
7. Григулевич І. Р. Папство. Століття ХХ. К., 1988. 110 с.
8. Докаш В. І., Лешан В. Ю. Загальне релігієзнавство: Навчальний посібник. Чернівці, 2005. 210 с.
9. Заславський У. Між Сходом і Заходом: ГКЦ як феномен української національної культури. Дзвін. 1990. № 10. С. 100-107.
10. Історія християнської церкви на Україні. К., 1992. 220 с.
11. Історія релігії в Україні : у 10-ти т. / ред. ізд.: А. Колодний (голова) та ін. К., 2001.
12. Калінін Ю. А., Харьковщенко Є. А. Релігієзнавство. К., 1998. 199 с.
13. Кислюк К. В., Кучер О. М. Релігієзнавство: Навчальний посібник. Київ, 2004. 226 с.
14. Клімовська С. С. Що ти знаєш про Свідків Єгови. Львів, 1998. 56 с.
15. Кость О. Панас. Історія української церкви. Львів. 1992. 211 с.
16. Кривелєв И. А. Библия: историко-критический анализ. М., 1985. 330 с.
17. Левицький Ю. Коротка історія Київської / української / церкви. Львів, 1993. 151 с.

18. Лешан В., Чорненький Я. Релігійні конфлікти та конфліктогенні зони: особливості питання. Історія. Філософія. Релігієзнавство. К., 2008. С.76-78.
19. Лубський В. І., Лубська М. В. Історія релігій: Підручник. Київ, 2004. 160 с.
20. Марчук В. Церква в умовах тоталітарної недовіри (спротив УГКЦ сталінській "радянській" 1939-1941 рр.). Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2000. Виб. III. Івано-Франківськ: Пласт, 2000, - С. 19-26.
21. Марчук В. Греко-католицька церква в умовах німецького та радянського тоталітаризму (1941-1946 рр.). Галичина, 2000. Вип. 4. С. 66-67.
22. Музичка І. Митрополит Андрей в часі німецької окупації. Богословія. 1987. № 51. С. 1-15.
23. Опалко Н. Хресний шлях Йосифа Сліпого. Рідна школа. 1998. №1. С. 10-14.
24. Павлов С. В., Мезенцев К. В., Любіцева О.О. Географія релігій. К., 1999. 189 с.
25. Панченко П. П. Релігійні конфесії в Україні. К., 1993. 197 с.
26. Пасешко І. Голгота УГКЦ в час руїни. Укр. слово. 1995. 27 квітня. С. 14.
27. Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. Полтава, 1997. Ч. 1. 1997. 356 с.
28. Перевезій В. УГКЦ у східно-галицькому суспільстві (20-30-ті роки ХХ ст.) // Розбудова держави. 1998. № 11-12. С. 120-125.
29. Полянський П. Йосиф Сліпий. Історія в школі. 1997. № 6. С. 38-40
30. Привалов К. Секты: досье страха. М., 1987. 68 с.
31. Реєнт О. УГКЦ і визвольний рух українського народу. Історія України. 1998. № 4. С. 1-2.

32. Релігійне життя на західноукраїнських землях під час німецької окупації. Збірник праць Науково-Дослідного центру періодики. Львів, 1997. Вип. 3. С. 345-362.
33. Релігія в духовному житті українського народу. Ред. Мороз О.Х. К. 1994. 287 с.
34. Саган О. Львівський собор УГКЦ і деякі проблеми українського релігійного життя. Укр. слово. 1996. 14 листопада. С 3.
35. Сапеляк А. Київська церква на слов'янському сході. Канонічно-єкуменічний аспект. Бусно-Айрес, Львів, 1999. 150 с.
36. Сергійчук В. Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. Київ., 2001. 492 с.
37. Соколовський О. Господній свідок (За прослав слуги Божого Єпископа Григорія Комишина). Нова зоря. 1995. ч. 19. Вересень. С. 20-28.
38. Тожецький Р. митрополит Андрей Шептицький. Ковчег. Ч. 1. Львів, 1993. С. 101-113.
39. Токарев С. А. Религия в истории народов мира. М., 1982. 350 с.
40. Уляновський В. І. Церква в українській державі 1917-20 рр. К., 1997. 290 с.
41. Уляновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні XIV-XVI ст. К., 1994. 350 с.
42. Черній А. М. Релігієзнавство: Посібник. Київ, 2003. 247 с.
43. Шангіна Л. Релігійність українського суспільства: окремі тенденції 2000-2007 років. Національна безпека і оборона. 2007. №8 (92). С.21- 44.
44. Алаєв Г. Є., Горбань О. В., Мешков В. М Лекції з релігієзнавства. К., 1996. 301 с.
45. Балух В. Політичні чинники релігійних процесів у сучасній Україні: сутність і трансформації. Релігія і соціум. Часопис, 2008. №1. С.77-80.
46. Гордиенко Н. С. Современная православная церковь. Л., 1986. 120 с.

47. Докаш В. І., Лешан В. Ю. Загальне релігієзнавство: Навчальний посібник. Чернівці, 2005. 153 с.
48. Історія християнської церкви на Україні. К., 1992. 412 с.
49. Калінін Ю. А., Харьковщенко Є. А. Релігієзнавство. К., 1998. 189 с.
50. Кислюк К. В., Кучер О. М. Релігієзнавство: Навчальний посібник. Київ, 2004. 312 с.
51. Лешан В., Чорненький Я. Релігійні конфлікти та конфліктогенні зони: особливості питання. Історія. Філософія. Релігієзнавство, 2008. С.76-78.
52. Лубський В. І., Лубська М. В. Історія релігій: Підручник. Київ, 2004. 234 с.
53. Релігія в духовному житті українського народу. ред. ізд.: Мороз О. Х. К., 1994. 211 с.
54. Черній А. М. Релігієзнавство: Посібник. Київ, 2003. 387 с.
55. Шангіна Л. Релігійність українського суспільства: окремі тенденції 2000-2007 років. Національна безпека і оборона. 2007. №8 (92). С.21- 44.

Інформаційні ресурси

56. Видавництво «Мандрівець. URL: <http://journal.mandrivets.com>
57. Лиман І. Церковний устрій Запорозьких вольностей (1734-1775). - URL: <http://www.cossackdom.com/book/bookzherkva.html>
58. Ізборник. URL: <http://litopys.org.ua/coss1/shch06.htm>
59. Історія України. Електронна бібліотека з історії України та всесвітньої історії. URL: <http://www.history.vn.ua/book/history4/6.html>
60. Медієвіст. Латиномовна українська література. URL: http://www.medievalist.org.ua/2013/12/blog-post_18.html
61. Портал сучасних педагогічних ресурсів. URL: <http://www.intellect->

Короткий термінологічний словник

Ааронівці - прихильники Андрія (Аарона) Жукова, засновника однієї з безпопівських течій (згод) у Старообрядництві.

Абат (сирійськ. abba - батько) - настоятель монастиря в католицькій церкві.

Абсолют (лат. absolutus - безумовний, повний, необмежений, досконалий) - нічим і ніким не зумовлена, самосутня, самодіяльна, вічна і нескінченна, повністю вільна і досконала духовна сутність, яка є джерелом і першоосновою світу. Християнство рисами абсолюту наділяє Бога.

Аватара (санскр. - „той, хто сходить вниз”) - в індуїзмі втілення Бога в образах інших богів, людей або тварин, яке приходить з духовного світу задля спасіння визначених певними обставинами душ.

Авгури (лат. - птаха) - жрецька колегія в Стародавньому Римі, що займалась птахогаданням, тобто дізнаванням волі богів по крику птахів або їх польоту.

Авеста - священна книга зороастризму.

Автокефалія (гр. autos - сам і kephale - голова) - повне самоврядування церкви, її незалежність від інших єдиновірних церков.

Агіографія (гр. hagios - святий і grapho - пишу) - різновид церковної літератури; життєписи (житія) святих.

Агностицизм (гр. agnostos - незнаний) - філософське вчення, що заперечує можливість достовірного пізнання сутності дійсності, істини, абсолютизуючи відносний характер людського пізнання.

Адам (староєвр., досл. - земля) - за Біблією, перша людина, створена Богом із пороку земного за його образом і подобою на шостий день творіння.

Адвентизм (лат. adventus - пришестя) - течія пізнього протестантизму, яка виникла в 30-х роках ХІХ ст. у США шляхом відокремлення від баптизму. Його засновник - Вільям Міллер (1782-1849).

Акафіст - дослівно грецькою “несідальне”, тобто читання слів, під час якого не дозволяється сидіти. Так називається відправа молитов (12 “кондаків” і 12 “ікосів”), в яких прославляється Ісус Христос, Божа Мати або який-небудь святий. Акафісти читаються на молебнях, іноді під час всеношної, на утрени замість “кафізмів”, до читання Євангелія.

Аксіологія (гр. *axios* - цінний або *axia* - цінність і *logos* - вчення) - вчення про ціннісне ставлення людини до світу (релігійне, етичне, естетичне).

Алілуйя (староєвр. халлелу - хвалить, ях - Ягве) - хвалебний приспів у християнському богослужінні.

Аллах (араб, альїлах - божество, Бог) - ім'я Бога в ісламі.

Алтар – (лат. “підвищений жертовник”, олтар, вівтар). Східна частина церкви, де знаходиться престол і жертовник, відділена від середини церкви іконостасом.

Амвон – (грец. “схід”). Так називається напівкругле підвищення, на дві або три сходинки, перед царськими вратами вівтаря. Тут диякон виголошує екстенії, читає Євангеліє, звідси говорить священник проповідь.

Амінь (гр. і лат. *atep*, давньоєвр. - хай буде істинно) - слово, що вживається наприкінці християнських молитов, священних текстів тощо.

Амулет (араб. *hamula* - носити) - предмет, який за допомогою уяви наділяється надприродною силою, здатністю захищати, оберігати його власника від усіляких нещасть і приносити удачу.

Аналіз (гр. - розклад, розчленування) - метод пізнання, який полягає в уявному (мисленому) розчленуванні цілого на частини з метою його детального вивчення.

Аналой - високий і вузький столик із скошеною верхньою дошкою; на нього кладуть Євангеліє, ікони та богослужбові книги.

Анафема (гр. *anathema* - прокляття) - у християнстві прокляті від імені Бога, найвища кара для віруючого.

Ангели (гр. *angelos* - вісник) - згідно з віровченнями іудаїзму,

християнства та ісламу, створені Богом безтілесні надприродні істоти, що повідомляють людям волю Всевишнього.

Анімізм (лат. апіта - душа або animus - дух) - віра в існування самостійної духовної сутності (сили чи істоти), здатної вселятися в людину, тварину, рослину (тобто у щось живе) чи полишати їх.

Антидор – (грец. “замість дару”). Так називаються залишки просфори, з якої виймається Св.Агнець; вони роздаються богомольцям наприкінці Літургії.

Антиміс – (грец. “замість престолу”) - шовкове полотно з ушитою в нього часточкою св. мощей; на ньому зображається покладення у гріб Спасителя. Правити Літургію можна тільки на антимісі.

Антихрист - супротивник Ісуса Христа, беззаконник, який мусить з'явитися перед другим пришестям Христа і протидіяти Месії. Прагнунтимо знищити християнство, але сам буде знищений Христом-переможцем.

Антропоморфізм (гр. апітров - людина, морфе - вид, форма) -надання предметам і явищам природи, міфічним істотам людських рис.

Антропософія (гр. antropos - людина і sophia - мудрість) - релігійно-містичне вчення, яке на місце Бога ставить людину.

Апокрифи (гр. апокріфос - таємний, секретний) - релігійні твори, які офіційно не визнані священиками, а відтак не є канонічними.

Апологетика - розділ богослов'я, в якому розглядається сутність даної релігії, витлумачуються особливості її догматичної системи, моральних принципів та ін. й зорієнтований на виправдання і захист її догматів за допомогою аргументів, звернутих до розуму. Апологети - ідейні захисники релігії.

Апостоли (гр. apostolos - посланець) - у християнстві група учнів, обрана Ісусом Христом для поширення його ідей.

Артос - освячений хліб, символ Христа. Артос роздається вірним у суботу на Великодньому тижні (або у Фомину неділю) на честь Христового Воскресіння і на спомин про братські трапези перших християн.

Архат (санскр., досл. - достойний, гідний, праведник) - істота, яка досягла звільнення (нірвани) від ланцюга перероджень (сансари).

Архетипи (гр. arche - початок, походження і topos - відбиток, форма) - вроджені праобрази, першоознаки, що складають зміст колективного несвідомого (К.-Г. Юнг) та можуть відкриватися людині у сні, містичному прозрінні, міфі, релігійній уяві тощо.

Архієпископ (гр. arhi - старший, episkopos - наглядач) - старший єпископ, один із найвищих титулів у християнській церкві, середній між митрополитом і єпископом.

Архієрей (гр. arhierieus - старший священник) - у православ'ї загальна назва вищих церковних ієрархів (єпископів, архієпископів, митрополитів, патріарха) з числа чернецького (чорного) духовенства.

Архімандрит - настоятель великого чоловічого монастиря, намісник лаври; титул ректора духовних академій і семінарій.

Аскетизм (гр. asketes - добре навчений) - моральне вчення, яке пропагує крайнє обмеження потреб людини, відмову від життєвих благ.

Астральні культури (гр. astron - зірка) - релігійні дії, пов'язані з обожненням небесних тіл.

Атеїзм (гр. а - не і teos - Бог) - форма вияву таких світоглядних орієнтацій людини, які утверджують її в бутті, вільному від необхідності апелювати до надприродного, заперечує будь-які релігійні уявлення, релігію як таку в усіх її формах і виявах.

Атрибут (лат. attributum - додане) - невід'ємна властивість предмета чи явища. Наприклад, за Р. Декартом, атрибутом матерії є протяжність, а душі - мислення.

Аят - вірш у Корані.

Баптизм (гр. baptizo - занурювати, хрестити у воді) - протестантський напрям, що виник на початку XVII ст. в Англії. Першим баптистом вважається Джон Сміт (1554-1612). Членами баптистських общин є приблизно 35 млн. осіб

зі 122 країн світу.

Берегині - поліморфні образи добрих духів у давніх східнослов'янських віруваннях.

Біблія (гр. *biblia* - книги) - священна книга християнства та іудаїзму (Старий Завіт). Має дві частини - Старий Завіт (50 книг) і Новий Завіт (27 книг). Складалася протягом 1 тис. до н. є. та II-III ст. н. є. шляхом відбору, редагування та канонізації текстів.

Благодать - термін християнського богослов'я, що позначає дію Бога в людині як дар.

Благочинний - адміністративно-судова посадова особа у православній церкві, помічник єпископа, який здійснює догляд за церквами й духовенством одного з районів єпархії - благочинія.

Бог - першооснова реальності, верховна надприродна сутність, яка обдарована вищим розумом, абсолютною досконалістю і всемогутністю, є творцем світу і причиною всього, що в ньому відбувається. Передбачає неосяжну віру і виступає як об'єкт культу.

Богослов'я, теологія - система витлумачення, обґрунтування і захисту релігійного віровчення та обрядності, а також сукупність церковних дисциплін. Має такі складники: академічне, апофатичне, катафатичне, догматичне, моральне (практичне), пастирське, соціальне Б.

Богослужіння - сукупність дій, обрядів, церемоній, пов'язаних із системою релігійних уявлень, що відтворюють певний аспект віровчення.

Богохульство - образа імені Бога, інших святих, предметів культу та ін., що карається церквою та державою, якщо церква є державною.

Бодхисатва (санскр., досл. - той, хто прагне просвітлення) - людина чи інша істота, яка прийняла рішення вийти з кола сансари і

Братства - національно-релігійні та просвітницькі громадські організації XV-XVIII ст. при православних церквах України, які боролися за національно-культурну незалежність народу, здійснювали релігійну та світську освіту

населення.

Будда (санскр. будх - пробуджуватися; просвітлений, пробуджений) - 1) Сіддхартха Гаутама, який є засновником і основоположником буддійської релігії; 2) антропоморфний символ, який втілює в собі ідеал межі духовного розвитку; 3) людина, що досягла найвищого ступеня духовного розвитку.

Буддизм - найдавніша світова релігія, яка виникла в VI-V ст. до н. е. в Індії і набула поширення в Південно-Східній, Центральній Азії та на Далекому Сході.

Буття з Богом - внутрішнє саморозкриття людини стосовно Бога через акт прозріння.

Ватикан - держава-місто, що виникла внаслідок підписання 11 лютого 1929 р. угоди між Пієм XI і урядом Італії; центр Римської католицької церкви, офіційна резиденція (з 1870 р.) пап і Римської курії. Має всі державні атрибути, зокрема дипломатичні відносини з понад 100 країнами світу. Площа - 44 гектари.

Вибір - складний внутрішній вольовий процес, у якому надається перевага одній альтернативі при відмові від іншої.

Вівтар - східна частина храму у православних церквах, відгороджена від решти приміщення іконостасом. Тут знаходиться престол для освячення дарів, готують для причастя хліб і вино.

Відчуття - відображення певних властивостей предметів і явищ (кольору, звуку, запаху, твердості тощо) внаслідок їх безпосереднього впливу на органи чуттів людини.

Вікарій - у католицькій церкві намісник, заступник духовної особи. Так, Папа Римський вважається В. Христа.

Вільнодумство - ідейно-духовна течія, що визнає право людини на свободу мислення, вільне пізнання сутності світу, критичне ставлення до усталених поглядів і переконань.

Віра - бездоказове вираження істинності релігійного вчення, визнання

реального існування надприродних сил (Бога).

Віросповідання - належність до будь-якої релігії, церкви, конфесії, релігійної організації; окреме об'єднання, що має своє віровчення, культ і організацію. В. іноді називають конфесією.

Віротерпимість - визнання права на сповідування окремих релігій; терпиме, шанобливе ставлення до представників інших віросповідань.

Віруючий - особа, яка є суб'єктом релігійної віри і діяльності.

Воля - здатність людини до вибору мети діяльності; внутрішні зусилля, необхідні для її втілення.

Географія релігії - розділ релігієзнавства, що вивчає роль природного фактора у появі й поширенні релігій в різних країнах і регіонах земної кулі, досліджує просторово-часові закономірності взаємодії релігійного феномена із зовнішнім середовищем.

Глосолалія (гр. glossa - незрозуміле слово і lalien - говорити) - розмови віруючого з Богом „незнайомою” (“іншою”) мовою при сходженні на нього Духа Святого, що досягається системою тривалих постів, особливих настанов і молитов.

Гносеологія (гр. gnosis - пізнання) - філософське знання про закономірності, механізм процесу пізнання, його можливості й умови вірогідності, істинності.

Гомілетика - розділ богослов'я, в якому розглядаються питання теорії та практики проповідницької діяльності.

Горне місце - простір у вівтарі за святим Престолом, на схід від нього.

Гріх - порушення релігійного закону, відхилення від релігійно-моральних норм, приписів.

Гуманізм (лат. humanus - людський, людський)- історично плинна система поглядів, що визнає цінність людини як особи, її право на свободу, щастя, розвиток і вияв своїх здібностей.

Дао - у даосизмі вічне, незмінне, безформне, непізнаване начало всіх

речей і явищ.

Даосизм - релігійно-філософське вчення, згідно з яким природа і життя людей підпорядковані загальному божественному закону Дао.

Де - у даосизмі опредметнений, конкретний вияв Дао в речах і в поведінці людини (міра її добродійності).

Дезінтегративна функція релігії - здатність релігії за певних умов послаблювати стабільність і стійкість особи, певних соціальних груп чи суспільства загалом і навіть викликати релігійне протистояння.

Деїзм (лат. deus - Бог) - релігійно-філософське вчення, згідно з яким Бог, що є безособовою першопричиною світу, не втручається в процеси і явища, що відбуваються в ньому.

Декалог - релігійно-моральний кодекс, покладений в основу іудаїзму і християнства; складається з десяти заповідей. Домінуючими серед них є перші чотири: вони визначають вектор людської моральності - праведне богошанування, що породжує низку інших позитивних моральних рис (смирення, щедрість, шанобливість, безкорисливість, щирість, правдивість тощо).

Демон (гр. διάμον - божество, дух) - у давньогрецькій міфології - надприродна істота, дух, що володіє надлюдською силою, належить до невидимого світу і має вплив на життя і долю людей. У християнстві - злий дух, Диявол.

Демонізм - одна з форм давніх вірувань, що рунтувалася на уявленнях про існування надприродних істот - демонів як безплотних сутностей.

Демонологія - релігійне вчення про демонів, яке виникло на ґрунті первісної віри в духів.

Деномінація (лат. denomination - перейменування) - проміжна ланка між сектою і церквою, що перебуває на стадії становлення.

Дерево життя - невід'ємна складова космогонічних і часових первісних уявлень: вважалося, що його коріння йшло з глибин землі, з царства померлих,

стовбур символізував покоління живих, а листя і крона - житло богів та духів.

Деструкція (лат. destructia - руйнування) - порушення або руйнування структури чого-небудь.

Догмати релігійні (гр. dogmatos - думка, вчення) - основні положення віровчення певної конфесії, що вважаються вічними і незмінними істинами, встановленими Богом, і є обов'язковими для визнання їх усіма віруючими.

Дух - надприродна сутність, самодостатнє нематеріальне начало, що впливає на стани людини, природні явища і сфери.

Духовенство - спільна назва професійних служителів культу в деяких сучасних релігіях.

Духовний суверенітет - активно-творча, незалежна духовна діяльність індивіда, який усвідомлює власну унікальність.

Душа - у буденній свідомості - глибинний внутрішній світ людини, її почуття і переживання; у найдавніших віруваннях - таємнича „чуттєво-надчуттєва” істота, яка уявлялася носієм життя та деяких важливих станів людського тіла; у релігійній інтерпретації - безплотна духовна сутність, що визначає життєві стани і здібності людини.

Езотеризм (гр. - внутрішній) - феномен культури, що включає, з одного боку, віру в існування надприродного вищого світу, уявлення про нього, а з другого - засоби спілкування з цим світом, підкорення його своїм інтересам.

Екзарх у сучасному православ'ї - глава екзархату, тобто церковного округу, який інколи об'єднує декілька епархій і користується відносною самостійністю.

Екстремізм релігійний - схильність до крайніх протиправних дій на релігійному ґрунті з метою збудження віруючих, підбурювання їх до антигромадських протизаконних дій.

Екуменічний рух - об'єднавчий рух християнських церков.

Емоція (лат. emovere - збуджувати, хвилювати) - один із виявів суб'єктивного ставлення людини до навколишнього світу і самої себе у формі

безпосереднього переживання, душевного хвилювання (гнів, страх, радість і т. п.).

Енцикліка - послання Папи Римського до всіх католиків чи окремої країни, віруючих інших віросповідань, інколи також до невіруючих. Присвячується найважливішим суспільно-політичним, релігійним, моральним питанням.

Есхатологія (гр. eschatos - останній, logos - вчення) - релігійне вчення про кінцеву долю людства і світу.

Етнологія релігії - розділ релігієзнавства, що вивчає місце і роль етнічного та релігійного компонентів у житті певного народу, нації.

Етнонаціональні релігії - релігії, чия поява і функціонування, межі поширення та основні символи пов'язані з певною етнонаціональною спільнотою.

Етнос (гр. ethnos - народ, плем'я) - історична, позатериторіальна, позадержавна спільнота людей, об'єднаних спільним походженням, культурою, мовою, самосвідомістю та етнонімом (назвою).

Єва - згідно з Біблією, перша жінка на Землі, прамати людства, створена Богом на шостий день його творіння з ребра Адама і приведена йому як дружина.

Євангелія (гр. euangelion - блага вість) - ранньохристиянські твори, що оповідають про життя Ісуса Христа та розкривають зміст його вчення. Окрім чотирьох, які увійшли в канонічний текст Нового Завіту (Євангелія від Матфея, Марка, Луки, Іоана), були ще Євангелія від інших авторів (Петра, Андрія, Филипа тощо). Нині їх відомо понад 30.

Євхаристія — грец. “подяка”. Тайнство Причастя.

Єлей - освячене оливкова олія. Вживається для лампад і для помазування під час богослужіння.

Єпархія (гр. eparchia - володарювання) - церковно-адміністративний округ у християнській церкві на чолі з архієреєм.

Єпископ (по-іншому - архієрей) - вищий ступінь священства в християнських церквах, які визнають єпископат. Тільки Є. можуть рукопокласти у диякони, священники та єпископи (останніх - разом з іншими єпископами). В католицькій та православної церквах Є. обов'язково повинен бути ченцем. Почесне звання для Є. - архієпископ. Може отримати титул митрополита - вищого звання духовної особи.

Єпитрахиль - грец. "нашийник". Довга, широка смуга матерії, яку священник, відправляючи службу, надягає на ший, так що обидва кінці рівно спускаються спереду нижче колін.

Єресь (старогр. airesis - відбір, переконання) - релігійні вчення, відмінні від офіційних релігійних доктрин і організацій.

Єрусалим - місто в Палестині, де зосереджено святині християнської, іудейської та мусульманської релігій. Прихильниками цих віросповідань вважається священним містом.

Жертвопринесення - один із найдавніших релігійних обрядів принесення жертв, дарів Богу, святим ангелам, духам померлих предків та ін. У християнстві це — запалювання свічок і лампад, освячення хліба, плодів, поминання батьків на могилах, причастя та ін.

Завіт - поняття Біблії, що означає сакральний союз Бога з людством.

Знахарство - система лікування захворювань, яка ґрунтується на уявленнях про їхнє надприродне походження.

Зооморфізм (гр. zoon - тварина, morphe - форма) - надання рис тварин образам реальних або вигаданих об'єктів.

Йога (санскр., букв. - з'єднання, зосередження) - в індійській традиції один із 6 ортодоксальних (брахманських) напрямів, у якому створено систему послідовного очищення і просвітлення розуму, а також комплекс особливих практичних вправ для досягнення стану „звільнення” душі від тягара тіла, матерії.

Ігумен (гр. hegumenos - той, хто веде, керуючий) - настоятель

православного чоловічого монастиря.

Іджма - узгоджена думка мусульманських богословів- законників щодо певних релігійно-правових питань, які не висвітлено Кораном або Суною.

Ідол (гр. *eidolos* - маленьке зображення) - виготовлений із дерева, каменю чи іншого матеріалу предмет, що зображує, уособлює божество.

Ієрарх (гр. *hieros* - священний, *arche* - влада) - представник вищого християнського духовенства (папа, патріарх, митрополит, кардинал, архієпископ, єпископ).

Ієрей — офіційна назва православного священника.

Ікона (гр. *eikon* - зображення, образ) - зображення Бога, святого, яке служить предметом релігійного поклоніння і вшанування.

Іконостас (гр. *eikon* - зображення, образ і *stasis* - місце стояння) - стіна з розміщеними на ній іконами, що відокремлює вівтар від центральної частини православного храму.

Ікос - церковна пісня, в якій прославляється подвиг святого або важливість події свята.

Імам (араб. *amma* - стояти попереду) - духовний керівник; голова мусульманської громади; керівник колективної молитви у мечеті. Не є ні саном, ні професією.

Іманентне (лат. *immanens* - властивий чому-небудь) - притаманна якому-небудь предмету, явищу, процесу певна внутрішня властивість (закономірність).

Індиферентний (лат. *indifferens* - бездіяльний, байдужий) - той, хто байдужий до світоглядних питань, зокрема до релігійних та атеїстичних.

Індуїзм - поширена в сучасній Індії релігія, в основу віровчення якої покладено релігійно-філософські ідеї брахманізму та ведичні традиції.

Індульгенція (лат. *indulgentia* - милість) - папська грамота, свідоцтво про відпущення як скоєних, так і ще не скоєних гріхів, що видається за гроші або за особливі заслуги перед церквою.

Інок - монах, член релігійної громади, що живе в монастирі.

Інтегративна функція релігії - здатність релігії сприяти безконфліктному зв'язку, злагоді, солідарності, згуртованості релігійної спільноти чи суспільства в цілому.

Інтеграція (лат. *integratio* - відновлення, поповнення) - об'єднання в ціле окремих частин або елементів; процес розширення різних видів співробітництва між державами.

Інтронізація — святкове введення на престол (трон) новообраного Папи або Патріарха; проводиться за особливим ритуалом.

Інтуїтивний - той, який ґрунтується на інтуїції, зумовлений нею.

Інтуїція (лат. *intuitio* - уява, споглядання, від *intueor* - уважно дивлюся, звертаю увагу) - безпосереднє осягнення істини без логічного об'ґрунтування, проміжних ланок аргументації; проникливість, відчуття, здогад.

Іоан Хреститель - за Євангеліями, пророк, який провістив прихід Христа, був його попередником.

Іподиякон - церковний служитель, помічник диякона. Носить стихар (довгий прямий одяг з широкими рукавами), опоясаний навхрест орарем (вузька довга лента). Іподиякони прислужують при єпископі.

Іпостась (гр. *hipostasis* - сутність, основа) - одна з трьох подоб єдиносущної божественної Трійці.

Ірраціоналізм (лат. *irrationalis* - нерозумний, несвідомий) - вчення, згідно з яким основою світу є щось нерозумне (воля, інстинкт), а джерелом пізнання - інтуїція, почуття.

Ірраціональне - те, що перебуває за межами розуму, недоступне раціональному пізнанню і не може бути виражене в логічних поняттях.

Іслам - одна зі світових релігій, що виникла в VII ст. в Аравії. Нині поширена серед значної частини населення Азії, Африки і частково Європи.

Історія релігії - розділ релігієзнавства, який розглядає плинний у часі релігійний феномен у всьому його різноманітті, відтворює історичні форми

різних релігій, нагромаджує і зберігає інформацію про релігії, що існували або існують.

Ісус Христос (гр. christos - помазаник, месія) - засновник і центральний образ християнства. За християнською традицією, Ісус Христос є боголюдиною, яка поєднує в собі божественне й людське начала (друга іпостась Трійці - Бог-Син).

Іудаїзм - одна з найдавніших етнонаціональних релігій, яка започатковує ідею єдиного Бога-творця й володаря Всесвіту; поширена здебільшого серед євреїв.

Іудаїзм прогресивний - реформістський рух, що є найпоширенішим і найвпливовішим напрямом у сучасному іудаїзмі. Акцентує увагу на внутрішньому духовному осмисленні цінностей іудаїзму. Зародився у XVIII ст. в Європі. Нині має до 2 млн. послідовників, що мешкають у 43 країнах світу. В Україні діє 40 громад прогресивного іудаїзму. Головою Прогресивного іудаїзму України є равин О. Духовний.

Кальвінізм - деномінація в протестантизмі, що виникла в ході Реформації на підставі ідей Ж. Кальвіна (1509-1564). Принципи К.: спасіння особистою вірою; загальне священство віруючих; богонатхненність лише Біблії; догмат про абсолютне передвизначення, згідно з яким Бог ще до створення світу одним людям дарував спасіння, іншим - загибель.

Канон - грец. "правило", "зразок". Каноном називаються за особливими правилами складені дев'ять (друга часто пропускається) пісень. Зміст канонів міняється залежно від згадуваної події, але початкові заспіви кожної з дев'яти пісень (ірмоси) майже завжди складаються за певним зразком, запозиченим із Старого Завіту. Наприклад, ірмос першої пісні має за свій вірєць пісню, виголошену Господеві після чудесного переходу євреїв через Червоне море. На утрені канон співається й читається після Євангелія.

Канонізація - зарахування церквою певних осіб до лику святих.

Канонічне право - у православній церкві сукупність законів (канонів),

установлених головно на Вселенських Соборах. К. п. підтримується церковним примусом, а в деяких країнах - і силою державного примусу. Визначає структуру церков, культ, побут духовенства, ченців, віруючих тощо.

Капелан - католицький священик, який перебуває при капелі (церкві).
Інститут К. впроваджено також в арміях багатьох країн.

Каплиця - невеличка молитовна споруда без вітваря.

Кардинал (лат. *cardinalis* - головний) - головна духовна особа в католицькій церковній ієрархії після папи римського.

Карма (санскр., досл. - дія, обов'язок, відплата) - особлива містична сила, автоматичний „закон відплати”, відповідно до якого вчинки людини в реальному житті зумовлюють її нинішню долю і наступний стан її душі.

Категорії релігієзнавства - загальні поняття, що відображають суттєві, закономірні зв'язки і відношення, притаманні релігійному феномену та явищам, безпосередньо пов'язаним із ним.

Катехізис (гр. *katechesis* - повчання) - книга, що містить короткий виклад основ християнського віровчення і моралі переважно у формі запитань і відповідей.

Католицизм (гр. *katolikos* - загальний, вселенський) - один із основних (поряд із православ'ям і протестантизмом) напрямів у християнстві, що остаточно сформувався після поділу християнської церкви у 1054 р.

Квазіатеїзм (лат. *quasi* - ніби, майже) - удаваний, несправжній атеїзм, наприклад атеїзм радянської доби.

Квазірелігія (лат. *quasi* - ніби, майже) - несправжній, удаваний (нерелігійний) об'єкт поклоніння.

Києво-Печерська лавра - один із найдавніших (приблизно 1051 р.) православних чоловічих монастирів в Україні, що одержав свою назву через розміщення на початку свого існування у печерах.

Київська митрополія - церковний округ, що до середини XV ст. об'єднував усі християнські громади, парафії, єпархії та здійснював канонічний

контроль над духовним життям у Київській Русі, перебуваючи в юрисдикції Константинопольського патріарха.

Кияс - порівняння, або аналогія, з юридично подібними випадками; судження про не передбачені Кораном і Суною положення за аналогією з тими, які є.

Компенсаційно-терапевтична функція релігії - здатність релігії своїми специфічними засобами й властивостями ("свободою у душі", „братством у вірі", „рівністю у гріховності й стражданні", особистісним богоспілкуванням тощо) компенсувати обмеженість, безсилля, залежність людей від об'єктивних умов існування, розриви у соціальному житті та ціннісній орієнтації людей, наповнити новим сенсом їхнє життя.

Комунікативна функція релігії - здатність релігії впливати на процес спілкування віруючих, їх соціалізацію, передавання та засвоєння інформації та формувати між ними духовні зв'язки.

Комунікація (лат. *communicatio* - зв'язок, повідомлення) - передавання інформації від однієї людини до іншої; спілкування, що ґрунтується на взаєморозумінні.

Конгрегації - органи управління Ватикану.

Кондак - коротка пісня, в якій стисло зображається життєвий подвиг святого або зміст священної події.

Конклав (лат. *conclave* - досл., замкнута кімната) - збори кардиналів, що скликаються відразу після смерті папи римського для обрання нового папи.

Конкордат — договір між Папою Римським та урядом якоїсь країни, згідно з яким визначаються положення та привілеї католицької церкви в даній країні.

Конфесія (лат. *confessio* - визнання, сповідання) - релігійне об'єднання, що має своє віровчення, культ і організацію.

Конфірмація (лат. *confirmatio* - зміцнення) - таїнство миропомазання в католицькій церкві.

Конфуціанство - комплекс давньокитайських філософських, релігійних, етичних доктрин, сформованих Конфуцієм (551- 479 р. до н. е.). У їх основі - питання моральної природи людини, її життя в родині, державі, суспільстві.

Коран - священна книга мусульман. Вважається, що вона вічно зберігається в Аллаха, який передав її у вигляді одкровення пророка Мухаммеда.

Кордоцентризм (лат. cor, cordis - серце) - релігійно- філософська концепція богопізнання, в якій центральне місце відводиться серцю як органу пізнання Бога.

Креаціонізм (лат. creatio - створюю) - релігійне вчення про створення світу Богом із нічого. Притаманне іудаїзму, християнству, ісламу.

Культова діяльність - система певних обрядів, сукупність стереотипних символічних дій віруючих, у якій втілюються їхні релігійні уявлення. Спрямована на встановлення двосторонніх стосунків між людиною і надприродним.

Курія — назва сукупності верховних установ Ватикану, що відають фінансами, шлюбборозлучними процесами, питаннями канонізації святих, заснування орденів та ін.

Кутя (гр. киккіа - зерно) - обрядова страва східних слов'ян та інших давніх народів під час новорічних свят. Відома із дохристиянських часів.

Лавра (гр. laura - вулиця, прохід) - назва найбільших і найвпливовіших православних чоловічих монастирів. В Україні лаврою називаються два монастирі: Києво-Печерська (з 1182 р.) в Києві і Почаївська (з 1833 р.) на Тернопіллі.

Ладан - ароматична смола, що виділяє під час горіння ароматичний дим. Л. збирають із надрізів кори дерева босвели, що росте у Східній Африці.

Легат — особа, яка виконує особливі доручення Папи в країнах, з якими Ватикан має дипломатичні відносини.

Легітимація (лат. legitimus - законний) - визначення або підтвердження

законності якогось права чи повноваження.

Легітимізуюча функція релігії - здатність релігії виховувати у віруючих шанобливе ставлення до певних суспільних норм поведінки як до продукту Божого промислу, а не суспільного розвитку.

Лжиця - ложечка, якою причащають вірних Тіла і Крові Христової.

Лінгвістичне релігієзнавство - напрям релігієзнавства, предметом дослідження якого є мова релігії як знакова система, що містить вербальні та невербальні засоби символічно зашифрованої інформації, джерелом для яких є священні тексти.

Літургія (гр. *litos* - загальний, *ergou* - справа) - обідня, найголовніше християнське богослужіння, що проводиться у всіх християнських віросповіданнях. Обов'язковим елементом усіх літургій є таїнство причастя (євхаристія).

Людський дух - здатність людини відчувати, виявляти вольові зусилля, визначати мету життя і творчо діяти.

Лютеранство - деномінація в протестантизмі, основні принципи віровчення якої сформульовані М. Лютером (1483-1546) та його послідовниками. За Лютером, людину рятує тільки її особиста віра в Бога. Звідси й вчення про загальне священство, рівність усіх віруючих перед Богом, заперечення чернецтва тощо.

Магія (гр. *mageia*, лат. *magia* - чаклунство) - сукупність уявлень і обрядів, в основу яких покладено віру в таємничі сили, з допомогою яких шляхом певних символічних дій можна здійснювати вплив на людей, предметний світ чи хід подій.

Мара - в міфології багатьох народів світу демоністичне уособлення зла.

Матфей - в християнській традиції один із 12 апостолів, найближчий учень Ісуса Христа, автор першого канонічного Євангелія.

Медитація (лат. *meditatio* - міркування) - розумові дії, за допомогою яких досягається стан заглибленості, повного відволікання від зовнішніх впливів

шляхом концентрації уваги на головному об'єкті.

Мекка - головне священне місто мусульман у Хиджазі (Саудівська Аравія), де народився, жив та починав свою проповідницьку діяльність засновник ісламу Мухаммед. Це особлива святиня, куди немусульманину вхід заборонено. Вона - харам ("священна", „заборонена”).

Меса (франц. messe, лат. missa, від mitto - посилаю) - богослужіння в католицькій церкві.

Месіанізм - віра в майбутнє пришестя Месії, тобто Божого посланця, Спасителя, покликаного знищити зло і встановити на землі царство небесне.

Методи релігієзнавства - шляхи (засоби) розв'язання пізнавальних проблем у процесі вивчення релігій і вільнодумства.

Мечеть (араб. масджид - місце поклоніння) - релігійно- культова споруда, храм у мусульман.

Милосердя - одне з найголовніших релігійних благочесть, що розглядається (буддизмом, іудаїзмом, християнством, ісламом тощо) як Божа благодать, яка сприяє подоланню людської гріховності. Зводиться до співчуття, любові до ближнього, правдолюбства, реальної доброчинності щодо знедолених тощо.

Миро (гр. туюон - пахуче масло) - речовина, що використовується священнослужителями при здійсненні таїнства миропомазання, освяченні церкви тощо.

Миропомазання - одне із семи таїнств християн, що символізує освячення і зміцнення духовних сил християнина на шляху до спасіння.

Мислення - абстрактне, опосередковане, узагальнююче відтворення світу; ідеальний момент діяльності людини, спрямований на вироблення знань і керування ними.

Митра - висока, кругла шапка, вишивана золотом або сріблом. її вдягають архієреї та заслужені священники під час богослужіння.

Мінея — церковно-богослужбова книга, що складається з дванадцяти

томів, відповідно до числа місяців. У мінеях даються молитви для церковного богослужіння на всі дні року, вміщені всі свята, які справляються завжди в певні числа.

Міф (гр. *mythos* - розповідь, переказ, оповідка) - духовне відтворення дійсності у формі легенд, розповідей, персонажі й події яких визнаються об'єктивно наявними або такими, що існували в минулому.

Мокоша - жіноче божество у міфології прадавніх українців. Входила до давньоруського пантеону, її ідол стояв у Києві поруч з ідолом Перуна та інших богів.

Молитва - вербальне (словесне) звернення людини до об'єкта своєї віри (Бога, святих тощо) із проханням усіляких благ, заступництва, відвернення зла; суттєвий елемент культу розвинутих релігій.

Монастир (гр. *monasterion* - місце, житло усамітнених) - громада ченців, які об'єдналися на основі спільних релігійних поглядів, ідеалів для спільного мешкання відповідно до певних правил і норм, установлених церквою і зафіксованих у певних статутах.

Монах, чернець - особа, яка прийняла обряд постригу в чернецтво і дала обітницю вести аскетичне життя в монастирі.

Монізм (гр. *monos* - один, єдиний) - принцип пояснення світу у світлі єдиного начала, єдності основи (субстанції) всього сущого. Монізм може бути матеріалістичний (начало - матерія) й ідеалістичний (начало - дух).

Монотеїзм (гр. *monos* - єдиний, *theos* - Бог) - форма вірувань і культу, що полягає у поклонінні єдиному Богу.

Монофізитство (гр. *monos* - єдиний, один, *physis* - природа) - вчення в християнстві, яке визнає в Христі одну божественну природу, а не дві - божественну і людську. Започатковане в V ст. Константинопольським архімандритом Євтихієм. Халкідонський собор (451 р.) визнав це вчення єрессю.

Мормони - Церква Ісуса Христа Святих останніх днів, що виникла в

США в 1830 р. Нині поширена в понад 150 країнах світу. Для М. характерне змішання елементів християнства, ісламу, буддизму, давньогрецької релігії.

Моці - рештки померлих святих, які зберігаються тривалий час нетлінними, що, за релігійними уявленнями, засвідчує їх святість. Шануються в католицизмі й православ'ї.

Мулла (араб. маула - пан, володар) - найнижчий сан служителя культу в ісламі.

Муфтії (араб. муфті - той, хто визначає) - найвища духовна особа мусульман-сунітів, знавець шаріату.

Мухаммед (Мугаммад, Магомет, бл. 570-632 рр.) - засновник ісламу, „посланець Аллаха”, головний і останній пророк істинної віри.

Мученики - в католицизмі та православ'ї особи, які зазнали страждань від гонінь на християн, але залишилися вірні своєму віровченню. Першими мучениками в українському православ'ї були святі Борис і Гліб.

Нагірна проповідь - за Євангеліями, проповідь Христа на горі перед апостолами, у якій моральність переосмислюється на засадах любові як центральної категорії християнського віровчення. Підноситься значимість у суспільстві тих, хто духовно великий, хто вирізняється блаженством („вбогі духом”, „засмучені”, „голодні та спрагнені правди”, „милостиві”, „чисті серцем”, „миротворці” тощо).

Назарет - за Євангеліями, місце проживання Ісуса Христа та його батьків (місто в Галілеї, Палестина).

Намаз (перс. - молитва) - мусульманська канонічна молитва, яку виконують п'ять разів на день.

Неорелігії - синкретичні й універсальні утворення, що поєднують у собі як елементи багатьох існуючих релігій, так і ідеї теософії, антропософії, сучасні філософські й богословські доктрини, астрологію й окультизм, біоенергетику й екстрасенсоріку, містичну уфологію тощо.

Неотомізм - панівний напрям у філософії сучасного католицизму,

прибічники якого прагнуть примирити теологію і філософію, обрушувати синтез раціонального й ірраціонального на основі вчення Томи Аквінського.

Нігілізм релігійний (лат. nihil - ніщо) - форма заперечення релігії з позицій егоїстичного індивіда, який ставиться до життя суто прагматично, керується принципами анархізму, сповідує свободу від будь-яких переконань.

Німб (лат. nimbus - хмарина) - умовне позначення сяння навколо голови в зображеннях богів, святих, ангелів, пророків.

Нірвана - психологічний стан завершеності внутрішнього буття перед лицем буття зовнішнього, абсолютна відсутність бажань.

Новий Завіт - частина Біблії, яку як Святе Письмо вшановують християни. Має два значення: 1) новий договір (завіт) між Богом і людьми; 2) зібрання книг, які виражають цей договір. Складається з 27 книг. Зокрема, до Н. З. входять 4 Євангелія (Матфія, Марка, Луки, Іоана), в яких описано життя, чудеса, вчення засновника християнства боголюдини Ісуса Христа.

Ной - біблійний проповідник, через якого Бог врятував людство від загибелі під час всесвітнього потопу.

Нунцій (лат. nuntius - вісник) - постійний дипломатичний представник (посол) Апостольської Столиці в державі, з якою та підтримує дипломатичні відносини.

Обрізання - релігійно-магічний обряд обрізання крайньої плоти статевого органа чоловіків. В іудаїзмі здійснюється на восьмий день після народження малюка і засвідчує етноконфесійну належність та ознаку завіту між Ягве і обраним ним народом; в ісламі постає важливим елементом конфесійної ідентифікації, але здійснюється над підлітками. Застосовується також у деяких племенах Африки, Австралії та Океанії.

Одкровення - термін, яким в іудеїв, християн, мусульман позначається все те, що сам Бог відкрив людям про себе і про істинну віру в нього, тобто саморозкриття Бога.

Окультизм (лат. occultus - прихований, таємний) - містичне вчення, що

визнає існування надприродних сил і можливість безпосереднього спілкування з ними за допомогою магічних обрядів, таємних ритуалів тощо. Часто вживається як синонім слова „езотеричний”, що означає „для обраних”.

Омофор - довга й широка смуга тканини, прикрашена хрестами. Її носить єпископ під час богослужіння поверх інших священних одягів.

Онтологія (гр. *ontos* - єство) - розділ філософії, вчення про буття світу, його сутність, структуру й закономірності, фундаментальні принципи і категорії.

Оранта - іконографічний образ Богоматері, що сформувався у середні віки (на повний зріст, з піднятими на рівні обличчя руками та повернутими до глядача долонями). Класичним втіленням Оранти є мозаїчне зображення на куполі собору Софії Київської.

Ортодокс (гр. *orthodoxos* - правовірний) - людина, яка неухильно дотримується принципів певного вчення, поглядів, світогляду.

Ортодоксія (гр. *orthodoxia* - правильна думка) - неухильне дотримання традиційного вчення церкви.

Острозька Біблія - перше повне видання Біблії в перекладі давньою українською мовою в її східнослов'янському варіанті. Видана 1581 р. І. Федоровим в м. Острог (Рівненщина).

Отпуст - коротка молитва, яку читає священник по закінченні церковної служби.

П'ятикнижжя Мойсея, Тора (давньоєвр. - вчення, закон) - назва перших книг Старого Завіту: Буття, Вихід, Левит, Числа, Второзаконня, де описується походження світу, людини, виникнення єврейського народу і встановлення ним священного союзу з Богом тощо. Рабин (давньоєвр. раббі - мій учитель) - священнослужитель в іудаїзмі; авторитет у витлумаченні приписів та заборон для членів іудейської громади.

П'ятидесятники (від старозавітного свята П'ятдесятниці, в Новому Завіті - зелені свята, або Трійця) - пізньопротестантська течія, що виникла в США

наприкінці XIX ст. В основу вчення покладено біблійний сюжет про сходження Духа Святого на апостолів Христа на п'ятдесятій день після Великодня (Пасхи). Звідси й твердження про можливість отримання хрещення Святим Духом, а через нього - плодів і дарів Духа будь-якою людиною в її буденному житті.

Пагода, ступа - культова буддійська споруда, в якій зберігаються буддійські святині, реліквії. Будується поруч з храмом.

Панагія - грец. "всесвята". Невеличка кругла іконка Божої Матері, яку на грудях носять єпископи.

Панахида - коротка відправа, на якій моляться за померлих.

Пантеїзм (гр. pan - все, theos - Бог) - вчення про єдність Бога і світу, ідеальної й матеріальної сутності, злиття Бога як абсолюту з природою.

Пантеон (гр. pantheon - місце, присвячене всім богам) - сукупність богів певної конфесії; у стародавніх греків і римлян - храм, присвячений усім богам; нині - місце поховання видатних людей.

Папа римський (гр. papas, лат. papa - батько, наставник, вихователь) - глава католицької церкви і верховний правитель держави-міста Ватикан. Повний титул Папи: Єпископ Риму, намісник Ісуса Христа, намісник князя апостолів, верховний понтифік Вселенської церкви, патріарх Заходу, примас Італії, архієпископ і митрополит Римської провінції, монарх, монарх держави-міста Ватикан, раб рабів Божих. Обирається конклавом (зборами кардиналів) на все життя. У церковній реєстрації є 264 папи.

Паперть - надвірний анок при вході до церкви.

Парадигма (гр. paradeigma - приклад, взірець) - панівна система наукових ідей та теорій, що дає вченим - з їх допомогою і через систему освіти всьому суспільству - певне бачення світу. Сприяє розв'язанню світоглядних і практичних проблем. П. служить еталоном наукового мислення. Розрізняють загальнонаукову, спеціалізовану, локальну парадигму.

Парафія - у православ'ї, католицизмі первинна територіально-

адміністративна одиниця церкви.

Паства, миряни - звичайні віруючі у церкві.

Пастор - служитель церкви у протестантських течіях.

Пасха (Великдень) - свято християн, встановлене на честь чудодійного воскресіння розп'ятого на хресті Ісуса Христа.

Патерик - у православній церкві збірник життєписів, розповідей про монахів (наприклад, "Києво-Печерський патерик").

Патріарх (гр. patriarches - праотець, родоначальник) - найвищий духовний сан, глава церкви. В Україні сан патріарха мають предстоятелі Української православної церкви Київського патріархату, Української автокефальної православної церкви та Української греко-католицької церкви.

Пересопницьке Євангеліє - рукописний переклад чотирьох Євангелій давньоукраїнською літературно-писемною мовою. Створене

Піст - важливий спосіб регламентації життя віруючих за церковними правилами, що передбачає невживання скоромної їжі.

Плюралізм релігійний - поліконфесійний характер релігійності соціальних груп, підданих однієї країни, держави.

Політеїзм (гр. poly - багато, theos - Бог) - уявлення про існування кількох або багатьох богів та поклоніння їм.

Помазаник - пророк, первосвященик або чернець, помазаний миром на знак одержання влади від Бога.

Помісні собори - з'їзди представників низових релігійних організацій однієї або декількох церков для вирішення важливих і складних питань.

Праведність - за релігійними уявленнями, бездоганні вчинки віруючого у повсякденному житті.

Православ'я - один із трьох основних напрямів у християнстві, що сформувався на території Візантії й став самостійним офіційно після розколу 1054 р.

Православ'я українське - християнське віровчення і культ, організація

церковного життя, що ввібрали в себе особливості національної ментальності, релігійні традиції українського етносу і є символами української духовності.

Примас (лат. *primas* - первенствующий) - титул у деяких християнських церквах (католицькій, англіканській), який належить архієрею, що має вищу владу над духовенством певної країни.

Принцип - фундаментальне положення, первісне начало, найсуттєвіша основа, основоположна ідея, що визначає смисл усіх інших понять і суджень у процесі пізнання.

Принципи релігієзнавства - основоположні ідеї, що визначають смисл усіх інших понять і суджень у процесі пізнання релігії.

Природне право - право кожної людини задовольняти свої погребни й боронити своє життя, яке впливає з її належності до людського роду зокрема й живого взагалі.

Притвор - західна частина церкви, де за давніх часів стояли ті, що готувалися до хрещення та сповіді. За церковним уставом у притворі мають відправлятися літії (частина богослужіння) та всілякі треби.

Провіденціалізм (лат. *providensia* - провидіння) - релігійно- філософська концепція історії як промислу Божого.

Прозелітизм - намагання навернути у свою релігію послідовників інших вірувань.

Проповідь - публічна промова настановчого чи інформативного змісту, що виголошується священнослужителями в храмі під час богослужіння.

Проскура (гр., досл. - дарунок, пожертва) - невеликої круглої форми хліб із квасного пшеничного тіста, що вживається для причащення у православній церкві.

Протестантизм - третій, поряд із православ'ям і католицизмом, напрям у християнстві, виникнення якого пов'язано з Реформацією.

Псалми (гр. *psalmos* - пісня) - короткі і порівняно нескладні за формою релігійні пісні й гімни, які входять у Псалтир.

Психологія релігії - розділ релігієзнавства, що досліджує психологічні закономірності виникнення, розвитку й функціонування релігійного феномена на індивідуальному, груповому й суспільному рівнях; зміст, структуру, спрямованість релігійних вірувань, уявлень, переживань тощо; їх місце і роль у релігійному комплексі та вплив на нерелігійні сфери життя конкретних індивідів, соціальних груп, суспільства загалом.

Рамадан (рамазан) - дев'ятий місяць мусульманського

Регулятивна функція релігії - здатність релігії через систему норм, цінностей, примусів, установок, канонів, інститутів управляти поведінкою, вчинками віруючих, діяльністю релігійних організацій, формувати та коригувати міжособистісні стосунки.

Релігієзнавство - галузь гуманітарних знань, спрямована на досягнення сутності, закономірностей походження й функціонування релігії на різних етапах розвитку культури (суспільства, соціальної групи, особи).

Релігійна антропологія - галузь релігієзнавства, специфіка якої полягає в тому, що сутність існування, природа, призначення людини розуміється, виходячи з призначення вищого першопочатку (Бога).

Релігійна культурологія - система знань, яка розкриває роль релігії, церкви у зародженні, розвитку та функціонуванні культури, взаємовплив релігії та культури в історичному контексті.

Релігійна організація - об'єднання послідовників певного віросповідання, цілісність і єдність якого забезпечується змістом віровчення, культом, системою організаційних принципів, правил і ролей.

Релігійна свідомість - система (сукупність) релігійних ідей, понять, принципів, міркувань, аргументів, концепцій, сенсом яких є здебільшого віра у надприродне.

Релігійна толерантність - характер взаємовідносин представників різних конфесій, який базується на принципах взаємоповаги та свідомої відмови від зверхності, ущемлення прав і приниження гідності один одного.

Релігійне вільнодумство - форма критичного релігієзнавства, антирелігійна течія суспільної думки, що еволюціонувала від буденної антирелігійної свідомості, здорового глузду до завершеної, теоретично обгрунтованої форми із залученням різних галузей науки.

Реформація (лат. *reformatio* - перетворення, виправлення) - антикатолицький рух в Європі, що поклав початок протестантизму (XVI ст.). Мета Р. - повернення християнства до апостольських часів, реформування християнської церкви у дусі євангельських ідеалів.

Ритуал - сукупність і порядок обрядових дій, церемоній релігійного культу.

Різдво Христове - одне з головних загальнохристиянських свят (25 грудня - у католиків, 7 січня - у православних), в основі якого - євангельське сказання про народження Сина Божого Дівою Марією.

Розп'яття (лат. *crucifixio* - закріплення на хресті) - за Євангеліями, страта і смерть Ісуса Христа на хресті.

Рух - у найзагальнішому контексті - будь-які взаємодії, зміна станів об'єкта.

Саваоф - одна з назв Бога-Отця у християнстві.

Сакралізація - залучення у сферу релігійного регулювання різних форм громадської та індивідуальної свідомості, соціальних відносин, діяльності установ, людей, освячення предметів, завдяки чому вони начебто набувають надприродних властивостей.

Сакральне (лат. *sacer* - священний) - наділене Божою благодаттю, релігійно санкціоноване. Такими є таїнства, церква, священнослужителі, речі і дії, що належать до релігійного культу.

Сансара (санскр. - повторення народжень і смертей) - уявлення про єдиний ланцюг переходів душі з однієї оболонки в іншу.

Сатанізм - напіврелігійна течія (рух), прибічники якої поклоняються певній демоністичній істоті: Сатані (Дияволу, Люциферу), Асмодею тощо.

Сварог - бог небесного вогню у давніх слов'ян (I тис. до н. е.).

Світовий Дух - у релігії - особлива духовна сила, що здатна творити, пізнавати й освячувати світ.

Світоглядна функція релігії - здатність релігії формувати у віруючої людини систему поглядів і уявлень, які виражають її ставлення до різних предметів і явищ дійсності, життєву позицію, ціннісні орієнтації, тобто релігійний світогляд загалом.

Свобода в релігії - міра свободи, яку допускає певна конфесія для своїх прибічників у віросповідній практиці, тлумаченні певних положень кодифікованого віровчення.

Свобода віросповідання - свобода вибору особистістю

Свобода релігії - незалежне функціонування релігійних течій, рухів та їхніх інституцій, а також правові, суспільно-політичні, економічні можливості та гарантії для вільного релігійного самовизначення й самореалізації особистості.

Свобода церкви - ступінь автономності, незалежності внутрішнього устрою, структури управління певного релігійного об'єднання, його правовий статус і можливості виконання ним поставлених завдань.

Святе Письмо - кодифіковане віровчення розвинутих релігій: в індуїзмі - Веди, в зороастризмі - Авеста, в іудаїзмі - Тора, в буддизмі - Трипітака, у християнстві - Біблія, в ісламі - Коран тощо.

Святий престол (лат. *sancta sede* - крісло-трон) - символ влади папи як єпископа Рима, найважливіший знак його церковної влади.

Священнослужителі — люди, які є служителями культу, введені в духовний сан і мають право самостійно здійснювати богослужіння, обряди й таїнства.

Священство - за християнським вченням, ті повноваження і сила, які Бог надає чоловікам і які необхідні для виконання спасительних обрядів Євангелія.

Секуляризація (лат. *secularis* - мирський, світський) - процес звільнення

різних сфер суспільних відносин, особистого життя, свідомості, діяльності, поведінки людей від впливу релігійного, сакрального.

Секулярний (лат. *seacularis* - мирський, світський) - вивільнений від релігійного, сакрального. Стосується різних сфер суспільних відносин і особистого життя, свідомості, діяльності і поведінки людини.

Сенсуалізм (франц. *sensualisme*, лат. *sensus* - відчуття) - філософське вчення, прибічники якого визнають відчуття єдиним джерелом і головною формою достовірного пізнання.

Символ віри - стислий виклад головних догматів певної релігії, безумовне виконання яких є обов'язком віруючого.

Синагога (гр. *synagoge* - місце зібрання) - молитовний будинок в іудаїзмі.

Синод (гр. *sinogos* - зібрання) - дорадчі органи при православних патріархах і папі римському.

Синтоїзм (япон. синто - шлях богів) - національна релігія японців, що сформувалася в VI-VIIст. на основі анімістичних культів.

Сіон - частина Єрусалиму, пагорб, де, згідно з Біблією, розташовувався цар Давид і храм Яхве.

Скептицизм (гр. *skepticos* - той, що розглядає, досліджує) - вчення, прибічники якого піддають сумніву можливість досягнення істини, здійснення ідеалів та ін.

Скит (гр. *asketos* - подвижник) - монастир, розташований у пустельному місці.

Служебник - церковно-богослужбова книга, яка містить у собі молитви священика від утрени до Літургії.

Собор - 1) кафедральний чи головний храм міста, де здійснюють богослужіння особи вищої духовної ієрархії; 2) зібрання представників певної чи кількох церков для обговорення і вирішення питань віровчення, внутрішнього устрою і дисципліни, моральної поведінки членів церкви.

Софія в перекладі з грецької - знання, мудрість - поняття, що знайшло

відображення у богослужінні, храмовій архітектурі іконопису як вияв Премудрості Божої.

Соціологія релігії - розділ релігієзнавства, що вивчає суспільні основи релігії, її місце, функції й роль у суспільній системі, вплив релігії на інші елементи цієї системи й специфіку зворотного впливу на релігію певного суспільства.

Спокута, спокутування - догмат у християнстві, сутність якого полягає в тому, що Бог-Отець приніс у жертву свого сина для С. людських гріхів.

Старий Завіт - дохристиянська частина Біблії, яку іудеї і християни вважають священною. Християни розрізняють у С.З. такі книги: П'ятикнижжя Мойсееве (Буття, Вихід, Левіт, Числа, Повторення Закону), книги історичні, книги "великих" і "малих" пророків та повчально-поетичні книги. Православні визнають 50 книг С.З., з яких 39 - канонічні, 11 - неканонічні, але корисні для читання; католики вважають 39 книг першоканонічними, інші - другоканонічними; протестанти визнають лише 39 книг. У С.З. розповідається про створення світу і людини, про договори між Богом і людьми, первородний гріх, потоп, складні ситуації з життя Богом обраного єврейського народу. Тут містяться також різні молитви (псалми), філософські роздуми, епічні твори, афоризми, лірична поезія тощо.

Страждання - почуття, пов'язане з терпінням болю, нестатків, тягот як наслідок гріхопадіння.

Суна (араб. звичай, зразок) - святий переказ ісламу, викладений у формі висловів Мухаммеда та оповідей його діянь людьми, які близько знали пророка.

Сунізм - один із напрямів ісламу, прибічники якого визнають святість не лише Корану, а й Суни.

Сцієнтизм (лаг. scientia - знання, зразок) - світоглядна позиція, в основі якої лежить уявлення про наукове знання як найвищу культурну цінність і достатню умову орієнтації людини у світі.

Таїнство - обрядова дія в християнстві, через яку, за вченням церкви,

віруючому передається Божа благодать.

Теогонія (гр. *theos* - Бог і *goneia* - народження) - сукупність міфів про походження і родовід богів.

Теодицея (гр. *theos* - Бог, *dike* - справедливість, право) - релігійно-філософське вчення, яке ставить за мету довести, що наявність у світі зла не суперечить уявленню про Бога як втілення абсолютного добра. За Лейбніцем, який увів це поняття (1710 р.), світ є „досконалим творінням”, бо створений досконалим Богом, а зло є незмінним супутником добра, форма випробовування для людей, зміцнення їх релігійної віри.

Теократія (гр. *theos* - Бог і *kratos* - влада) - форма державного правління, за якої політична влада належить главі церкви, духовенству. Приклад: держава Ватикан.

Теологія (гр. *theos* - Бог і *logos* - вчення) - систематизований виклад релігійного вчення про Бога; сукупність вироблених певною релігією доказів істинності власних догм, правил і норм життя духовенства і віруючих, боговстановленості віровчення і церкви. Інша назва - богослов'я.

Теософія (гр. *theos* - Бог і *sophia* - мудрість, - досл. богомудрість, богопізнання) - релігійне філософське вчення про можливість містичного та інтуїтивною пізнання Бога шляхом безпосередніх контактів із надприродними силами.

Теоцентризм (гр. *theos* - Бог і лат. *centrum* - центр) - основоположний принцип, згідно з яким єдиний Бог - абсолютне начало і центр Всесвіту, що зумовлює собою буття і сенс існування всього живого.

Тотемізм (індіан. „от-отем”, букв. - його рід) — уявлення або віра в існування „чуттєво-надчуттєвих” кровних (родинних) зв'язків між певною групою людей (родом, племенем) і певним видом тварин, рослин чи явищем природи.

Треби - особливі служби, які відправляються за потребами окремих людей: молебні, панахиди, похорон і т.д.

Трикірій - трисвічник, який разом з дикірієм (двосвічником) використовується при архієрейських відправах.

Трипітака (санскр. - три кошики) - Святе Письмо буддистів, в якому викладено одкровення Будди.

Трійця - християнський догмат, згідно з яким єдиний Бог одночасно існує в трьох іпостасях (особах) - як Бог-Отець, Бог- Син, Бог-Дух Святий.

Тропар - коротка церковна пісня на честь свята або святого. Наприклад, тропар Пасхи: "Христос воскрес із мертвих..."

Унія церковна - об'єднання однієї з церков православного Сходу чи її частини з Римо-католицькою церквою на засадах визнання першості Риму.

Фелон або риза - верхня напівкругла одежа без рукавів, з отвором для

Феноменологія релігії - розділ релігієзнавства, що досліджує розуміння смислу релігійного вираження конкретної людини на основі її інтуїції, особистих відчуттів і бачення.

Фетишизм (франц. fetishe від португ. feitico - амулет) - віра в те, що певні предмети мають надзвичайні якості, та відповідне пошанування їх.

Філіокве (лат. filioque - і сина) - прийнятий вперше на Толедському церковному соборі (не вселенському) додаток до християнського Символу віри про сходження Святого Духа від Бога-Отця „і від Бога-Сина” Хоча II Вселенський собор 787 р. ухвалив формулу „Святий Дух сходить від Отця”, навколо неї все ж розгортається суперечка Риму і Константинополя. Греко-візантійські ієрархи відкинули філіокве, а папи римські із середини К ст. повністю його визнали, що й стало одним із приводів поділу християнства з 1054 р.

Функція релігії (лат. functio - виконання, звершення) - коло діяльності, призначення релігії щодо людини і суспільства в цілому.

Хадж - один із основних обов'язків мусульманина, який полягає у відвідуванні Мекки (храму Кааби) або Медини (гробу Мухаммеда).

Хаджі - почесний титул мусульманина, який здійснив хадж.

Хадис (араб. - повідомлення) - розповідь про діяння і висловлювання пророка Мухаммеда та його однодумців, що склали зміст Суні.

Халіф (араб. халіфа - спадкоємець, намісник) - духовний і світський глава теократичної мусульманської держави.

Харизма (гр. Charisma - дар) - благодать, Божий дар, особлива сила, дарована апостолам Святим духом у Єрусалимському храмі на П'ятидесятницю для подолання гріховності і спасіння.

Хіротонія - грец. рукоположення або висвята в сан єпископа, священника або диякона.

Храм - сакральна споруда для відправлення культу (у християн)

Хрест - предмет релігійного культу, який наділяється особливою магічною силою. Священний символ християн.

Християнство - найчисленніша світова релігія, що виникла у I ст. н. е. в східних провінціях Римської імперії.

Християнська любов - беззастережне прийняття того, кого любиш, і самовідданість щодо нього аж до самозречення.

Царські врата - двері в іконостасі, які відділяють вівтар від амвона.

Целібат (лат. callibatus, callibs - неодружений, самотній) - обов'язкова безшлюбність католицьких священників і православних ченців.

Церква (гр. куґіакє - Господній дім) - релігійна організація зі складними, централізованими та ієрархізованими стосунками між священниками і віруючими, що виробляє, зберігає, передає релігійну інформацію, організовує та координує релігійну діяльність і контролює поведінку віруючих.

Часослов - церковно-богослужбова книга, в якій містяться: вечерня, повечір'я, полуношниця, утрєня і часи.

Чернець - особа, яка прийняла обряд постригу в чернецтво і дала обітницю вести аскетичний спосіб життя в монастирі згідно з монастирським статутом. Вища церковна ієрархія - єпископи, архієпископи, митрополити, екзархи, кардинали, патріархи, як правило, вихідці з чернецтва.

Чистилище - католицьке віровчення про те, що у потойбічному світі, крім раю і пекла, є й Ч., де душі померлих проходять очищення, перш ніж вступити до раю. Очищення душ здійснюється шляхом різних випробувань.

Шак'ямуні - він же Будда, він же Сіддхартха Гаутама - реальна історична особа, засновник буддизму.

Шамбала - назва міфічної країни, символ центру, з якого Великі Душі (Махатли) здійснюють духовне керівництво людством.

Шаріат (араб. шаріа - правильний шлях до мети) - комплекс юридичних норм, принципів та вчинків мусульманина, дотримання яких вважається угодним Аллаху та таким, що приводить віруючих у рай.

Язичництво - давні релігійні вірування, що існували у всіх народів до прийняття ними світових релігій.

Яхве (Ягве, Єгова) - верховний Бог в іудаїзмі.

II. Практична частина

Плани семінарських занять

Семінар 1. Релігійна політика українських урядів 1917 – 1919 років.

1. Проголошення автокефалії православної церкви в Україні на соборі 1921 року;
2. Василь Липківський - перший єпископ УАПЦ і митрополит Київський і всієї Русі, один із фундаторів Руху за автокефалію української церкви;
3. Особливості канону та церковного устрою УАПЦ.

Семінар 2. Православна церква в 1920 – 1939 роках

1. Активізація процесу відродження національно-релігійного життя в Україні в 20-х роках;
2. II Всеукраїнський православний собор УАПЦ 1927 р., переобрання митрополита Василя Липківського, початок переслідувань УАПЦ з боку

радянських державних органів;

3. Ліквідація УАПЦ в 1930 р, репресії та масове закриття парафій, звинувачення церкви у контрреволюційних і націоналістичних поглядах.

Семінар 3. Етноконфесійне життя в Україні під час Другої Світової війни

1. Протистояння УГКЦ сталінському тоталітарному режиму (1939-1941 рр.);

2. Греко-католицька церква в період німецької окупації України;

3. Православна церква України в період окупації;

4. Становище УГКЦ в умовах відновленого радянського тоталітаризму.

Семінар 4. Етноконфесійні процеси в Україні в повоєнні роки

1. Духовне життя в Україні у другій половині 40 - на початку 50-х років ХХ ст.;

2. Духовне життя в Україні часів хрущовської «відлиги»;

3. Правовий статус православної церкви в Україні в повоєнний період;

4. Українська православна церква в 70-80-х роках.

Семінар 5. Сучасний стан етноконфесійних та церковно-державних відносин

Заняття 1.

1. Демократизація церковного устрою і життя в Україні після проголошення державної незалежності;

2. Зростання напруженості у православному релігійному середовищі через церковний розкол;

3. Утворення окремих православних конфесій УПЦ МП на чолі з митрополитом Володимиром (В. Сабодан), УПЦ КП на чолі з патріархом Філаретом (М.Денисенко), що постала в червні 1992 р., УАПЦ на чолі з

патріархом Дмитром (В.Ярема).

Заняття 2.

1. Церковне життя, структура і діяльність кожної з окремих конфесій православної церкви;

2. Міжконфесійні відносини в Україні: основні проблеми взаєморозуміння;

3. Пошук можливих шляхів церковного примирення та подолання розколу.

Індивідуальні навчально-дослідні завдання для самостійної роботи

1. Акт проголошення розколу 1054 року, його ідеологічні причини та наслідки;
2. Активізація процесу відродження національно-релігійного життя в Україні в 20-х роках;
3. Андрей Шептицький - визначний релігійний та культурний діяч;
4. Боротьба за незалежну "руську" митрополію в XIV-XVI ст.;
5. Видатні діячі української православної церкви X – XX століття;
6. Видатні діячі уніатської церкви XVII-XVIII ст. (І.Потій, К.Терлецький, Й.Рутський, Л.Кишка та ін.);
7. Визначальні принципи та норми ісламського віровчення, мусульманські громади в Україні;
8. Визначні православні церкви та монастирі в Україні: Києво-Печерська лавра, Михайлівський Золотоверхий собор, Почаївська лавра...;
9. Вплив християнства на розвиток культури в Київській Русі;
10. Греко-католицька церква в період німецької окупації України (1941 – 1944 рр.);
11. Демократизація церковного устрою і життя в Україні після проголошення державної незалежності;

12. Духовне життя в Україні у другій половині 40 - на початку 50-х років ХХ ст.;
13. Йосип Сліпий, патріарх УГКЦ;
14. Ідейне спрямування протестантських течій;
15. Історичні передумови розколу християнської церкви;
16. Історія виникнення протестантських церков в Україні;
17. Історія виникнення та сучасний стан найпоширеніших сект-баптистів, адвентистів, п'ятидесятників, свідків Єгови та ін.;
18. Історія появи та поширення основних течій протестантизму (лютеранство, кальвінізм, англіканство) в Україні;
19. Історія та сучасний стан католицизму, особливості віровчення, культу, церковної організації;
20. Іудаїзм: історія та сучасне становище, релігійно-філософські рухи євреїв України;
21. Ліквідація УАПЦ в 1930 р, репресії та масове закриття парафії;
22. Міжконфесійна полеміка в XVI-XVII ст.;
23. Національна роль УГКЦ в XIX-XX ст.;
24. Особливості канонічного права та церковного устрою УПЦ КП, УПЦ МП, УАПЦ;
25. Поглинання української православної церкви Московською (1686-1918 рр.);
26. Пошук можливих шляхів церковного примирення та подолання розколу на сучасному етапі розвитку українського суспільства;
27. Правовий статус православної церкви в Україні в повоєнний період;
28. Православна церква України в період окупації;
29. Провідні центри УГКЦ: Собор Юра у Львові, Крехівська лавра, Преображенський собор у Львові, Софійський собор у Римі;
30. Проголошення автокефалії православної церкви в Україні на соборі 1921 року;

31. Протистояння УГКЦ сталінському тоталітарному режиму (1939-1941 рр.);
32. Релігійна та культурна діяльність митрополита Петра Могили;
33. Релігійне дисидентство в Україні в 60-80-х рр. ХХ ст.
34. Роль греко-католицької церкви у національно-культурному відродженні Галичини ХІХ ст.;
35. Роль та значення православ'я і католицизму в історії та культурі України;
36. Рух за зміцнення національних засад греко-католицької церкви в ХVII-ХVIII ст.;
37. Самобутній характер Київського християнства;
38. Священні книги та основні культи буддизму, основні течії буддизму в Україні;
39. Становище УГКЦ в умовах відновленого радянського тоталітаризму;
40. Становище української православної церкви після Берестейської Унії 1596 року. Релігійна полеміка;
41. Сучасне становище українського православ'я. Томос для України.
42. Українська православна церква в 70-80-х роках ХХ ст.;
43. Утворення УАПЦ, її видатні провідники (В.Липківський, І.Огієнко, патріарх Мстислав);
44. Характерні особливості Східної (православної, грецької) та Західної (католицької, латинської) церкви, їх основні відмінності та розходження;
45. Церковне життя, структура і діяльність кожної з окремих конфесій православної церкви в ХХ ст.

Методичні рекомендації

Зважаючи на тенденції розвитку навчального процесу в сучасних умовах (диференціація, індивідуалізація, спеціалізація, безперервність тощо), актуальним на сьогоднішній день є особистісно-орієнтований підхід в

організації навчального процесу. За цих умов реферат є складовою будь-якої навчальної програми.

Основною метою реферативних робіт є підготовка аналітичних та узагальнюючих матеріалів про закономірності розвитку історичного процесу в українських землях давнього і нового часу, особливості політико-адміністративного статусу українських земель у складі різних державних утворень, багатогранність і суперечливість економічного, політичного та культурного життя українського народу до початку ХУІІІ ст., історіографічну традицію розгляду ключових проблем курсу.

Мета реферативної роботи з курсу полягає в поглибленні історичних та етнорелігійних знань студентів, наданні їм елементарних навичок науково-дослідної роботи.

Під час роботи над рефератом студенти мають оволодівати методологією та методикою наукового дослідження, осмислено й критично сприймати історичні джерела та наукову історичну літературу, навчитися працювати з бібліографією, а також чітко, переконливо, логічно та стилістично правильно викладати свої думки.

Треба зазначити, що реферативна робота - це не переказ підручника, а творча робота студента з певним елементом самостійності:

- постановка нових проблемних питань, які ще не досить повно висвітлені у літературі;
- висвітлення та аналіз нових фактів;
- встановлення причинно-наслідкових зв'язків між явищами;
- висловлювання власних думок про прочитане;
- порівняння різних історичних концепцій, фактів, поглядів, формування власної позиції.

Виходячи з цього, написання реферативної роботи вимагає від студента ретельної підготовки, наполегливості в пошуку необхідного матеріалу,

продуманого його вивчення та узагальнення, відстоювання власних спостережень під час захисту роботи.

Робота над рефератом сприяє формуванню у студентів вміння самостійно поповнювати та систематизувати свої знання, відстоювати власні переконання, вести пошукову роботу, користуватися навчально-методичною та науковою літературою.

Завдання написання реферату:

- вивчення стану розробки обраної проблеми в науковій літературі та публікаціях;
- вивчення відповідних інформаційних та статистичних даних, що стосуються теми реферату та їх аналітична обробка ;
- логічний, аргументований виклад матеріалу;
- узагальнення основних результатів роботи у висновках, обґрунтування власної позиції відносно тієї чи іншої проблеми, визначеною темою реферату;
- правильне оформлення науково-довідкового матеріалу та самого реферату.

Методичні рекомендації для написання реферативних робіт

Підготовка та написання студентами реферативної роботи є важливою складовою частиною навчального процесу.

Вимоги до написання реферату

Обсяг реферату – 20 – 25 сторінок рукописного тексту, на аркуші - форматом А 4

Аркуш повинен мати поля:

верхнє - 25 мм; ліве - 30 мм;

нижнє - 25 мм; праве - 15 мм.

Структура реферату

Реферат повинен мати таку структуру: титульний аркуш, план, вступ (1-2 ст.), основна частина (складається не менше ніж з трьох пунктів), висновок (1-2 ст.), список використаної літератури (не менше 5 джерел), додатки.

У вступі визначається актуальність обраної теми, мета роботи, завдання, об'єкт, суб'єкт, короткий історіографічний огляд проблеми.

Під час написання основної частини обов'язково необхідно пам'ятати про оформлення приміток. Приклад:

Перебіг подій прискорила звістка про попередню ухвалу перемирної комісії в Андрусові неподалік Смоленська, де 8 червня 1666 р. знесилені війною Московія та Річ Посполитая погодили взаємні територіальні поступки. [5; 386] Згідно з Андрусівським перемир'ям від 20 січня 1667 року, остаточно затвердженим децю пізніше, до Московії поверталися Смоленськ і Сіверщина, а козацькі терени сторони ділили по Дніпру. [3; 234]

Пояснення: [5; 386] – 5 – це номер джерела в списку використаної літератури, який оформлюється за алфавітним порядком;

- 386 - це номер сторінки, інформація з якої використана при написанні роботи.

На кожній сторінці реферату, в середньому, повинно бути не менше двох приміток.

У висновках коротко, у вигляді тез, даються лаконічні відповіді на ті завдання, що були поставлені у вступі. Примітки у висновках не використовуються. Висновок, це аналітична, самостійна частина роботи, в якій студент повинен вміти довести свою точку зору за визначеною темою, базуючись на матеріалі основної частини.

Правила оформлення списку використаної літератури

Список використаної літератури оформлюється за таким зразком:

1. Борисенко В.Й. Курс української історії. – К., 1996.
2. Грушевський М.С. Історія України-Русі. – К., 1993 – Т.5.
3. Флоря Б.М. Східні патріархи і західно-руська церква // УІЖ – 1996.

– №4.

Виступ студента з доповіддю на семінарі розрахований на 10–15 хвилин. Практикується також рецензування рефератів іншими студентами. Слід підкреслити, що при оцінці реферату викладач ураховує не лише якість змісту написаного тексту, але й весь хід його захисту студентом на семінарі. Тому автор доповіді повинен вільно володіти опрацьованим матеріалом, дати відповіді на додаткові запитання викладача або студентів, показати вміння науково аргументувати власні міркування, обґрунтувати висновки у висвітленій темі.

При визначенні оцінок кредитних модулів і підсумкової оцінки враховується не лише навчальне навантаження, але й участь студента у наукових конференціях. Крайні реферати заслуховуються на факультетських студентських наукових конференціях та за рекомендацією кафедри направляються на Всеукраїнську наукову студентську конференції. Для успішного засвоєння студентами курсу кафедра має всі необхідні матеріально-технічні умови. При підготовці до семінарських занять та написанні доповідей і рефератів студенти користуються бібліотечним фондом.

Бібліотека має широкий вибір навчальної, навчально-методичної та наукової літератури, яка систематизована в алфавітному й тематичному каталогах. Викладачі, що ведуть семінарські заняття, зі списку основної літератури до семінару рекомендують студентам ту, в якій найбільш повно висвітлюються конкретні питання. Крім того, для самостійної, індивідуальної роботи студентів професорсько-викладацький склад кафедри історії підготував значну кількість навчальних та навчально-методичних розробок. Для підготовки до семінарів та інших форм вивчення дисципліни можливе використання інших підручників, навчальних посібників, а також історичних джерел, наукових монографій, мемуарної та довідкової літератури. Їх перелік подається до кожної теми лекції та семінарського заняття, що вміщені в даному комплексі.

Тестові завдання для екзаменаційного комп'ютерного тестування

Базовий рівень

1. Якого року прийнято Закон України про свободу совісті і релігійних організацій

1948

1991

1992

2000

2004

2. Визначте кількість конфесій в Україні станом на 1 вересня 2000 р.

більше 50

більше 70

більше 90

3. Хто очолював УГКЦ з 2001 року

єпископ Станіслав (Шевчук)

Любомир Кардинал Гузар

Філарет

4. Визначте особливості відносин між церквами сучасного українського православ'я

взаєморозуміння

протистояння

нейтральні відносини

5. Визначте характер діяльності уніатського духовенства під час окупації

України німецько-фашистськими загарбниками

боротьба з окупантами

співпраця з окупантами

дотримання нейтралітету у відносинах з окупантами

6. Коли при міністерстві внутрішніх справ уряду В. Голубовича (УНР ЦР) створено департамент сповідань на чолі з М. Безсоновим (єпископом Никоном)

січень 1918

березень 1918

травень 1918

7. Православна Церква в Україні згідно із законодавством

відокремлена від держави

є державною

підтримується державою

контролюється державою

8. "Свідки Єгови" належать до напрямку в нових релігійних рухах

неохристиянського

саєнтологічного

синтетичного

неоязичницького

9. Мормони належать до напрямку в нових релігійних рухах

неохристиянського

неоорієнтального

сатаністського

синтетичного

10. "Церква" Р. Хаббарда належить до напрямку в нових релігійних рухах
неохристиянського
неоязичницького
синтетичного
саєнтологічного

11. "Міжнародне Товариство Свідомості Кришни" належить до напрямку в
нових релігійних рухах
неохристиянського
орієнтального
сатаністського
неоязичницького

12. Преподобний Мун є фундатором
"Церкви Уніфікації"
"Церкви Останнього Заповіту"
"Міжнародного Товариства Свідомості Кришни"
"Церкви Ісуса Христа Святих Останніх Днів"

13. Неоязичницькі організації носять характер
наднаціональний
національний
вузькоконфесійний
інтернаціональний

14. РУНВіра Л. Силенка належить до напрямку у нових релігійних рухах
неохристиянського
неорієнтального
неоязичницького

сатаністського

15. Розквіт нових релігійних рухів припадає на

початок XX ст.

кінець XIX ст.

II половину XX ст.

початок XIX ст.

16. Основні напрями діяльності департаменту сповідань на чолі з М. Безсоновим, В. Чехівським

вимоги підтримки існуючого устрою нової влади, її законів та розпоряджень, підготовка соборного прийняття автокефалії

співпраця з РПЦ

антирелігійна пропаганда та закриття церков

17. З якою метою 6 грудня 1917 року на спільному засіданні ініціативного комітету, заснованого Київською єпархіальною радою та братством «Воскресіння», було прийнято рішення про створення Тимчасової Всеукраїнської Православної Церковної Ради?

проголошення про створення уніатської церкви в межах Наддніпрянської України

проведення Всеукраїнського Православного Церковного Собору та проголошення автокефалії української православної церкви

організація централізованої мережі духовно-освітніх закладів

18. Коли Центральна Рада офіційно визнала Всеукраїнську Православну раду легітимним керівним церковним органом та делегувала свого представника В. Рафальського до її складу?

лютий 1918 р.

листопад 1917 р.

грудень 1917 р.

19. Коли було створено Міністерство сповідань при Гетьманському уряді?

16 травня 1918 р.

1 червня 1918 р.

12 червня 1918 р.

20. Кого було обрано митрополитом Київським і Галицьким у травні 1918 року?

В. Зіньківського

єпископа Володимира

священноархімандрита Антонія (Храповицького)

21. Коли і яким документом було проголошено автокефалію Української Православної Церкви

1 січня 1919 р. «Закон про вищий уряд Української Автокефальної Православної Соборної Церкви»

1 лютого 1919 р. «Закон про утворення Української Автокефальної Церкви»

1 березня 1919 р. «Закон про вище управління Української Православної Церкви»

22. Ухвалою Директорії у січні 1919 р. термін «Синод» було замінено назвою

Українське церковне управління

Українська вища священна церковна рада

Рада сповідань

23. У травні 1920 р. ВПЦР на черговому засіданні проголосила:
створення автокефалії Української православної церкви
створення об'єднаної греко-католицької церкви
створення вищого управління конфесійними справами

24. Банкрутство тихонівщини призвело до появи двох основних напрямів у православній церкві

староцерковного та обновленського

тихонівського та уніатського

екуменічного та обновленського

25. Курс комуністичної партії та держави щодо православної церкви після захоплення України більшовицьким режимом у 20-30-х рр. ХХ ст. визначався

поміркованим ставленням до питань релігійного життя України, поступовому усуненні церкви від держави та перетворенню її в окремий незалежний суспільний інститут

гуманістичними настроями, направленими на збереження етноконфесійних особливостей розвитку окремих регіонів України та поглиблення толерантного ставлення до представників всіх конфесій

партійними інтересами, політичними амбіціями партійного, та державного апарату, лівацькі настрої якого певною мірою обумовили нинішню дегуманізацію українського суспільства. Для виконання своїх завдань влада активно використовувала репресивно-каральний апарат. Наприкінці 30-х років можна говорити про практично повну ліквідацію православної церкви на території як радянської України, так і СРСР у цілому

26. Охарактеризуйте етноконфесійну політику німецького окупаційного режиму від початку окупації до червня 1942 р.

активно відкривалися закриті більшовиками церкви, відновлювалися церковні ради, єпархіальні управління, богословські курси тощо. Нові окупанти сприймалися, особливо в Західній Україні, як визволителі, що допоможуть становленню і церкви, і держави

активне втручання німецької влади у церковне життя, з намаганням максимально використати потенціал церкви для боротьби з рухом опору, для вивезення молоді до Німеччини тощо

повне підпорядкування церкви окупаційній владі. Участь кліру в антифашистському русі чи навіть співчуття до нього жорстоко каралися загарбниками

27. Що таке автокефалія

адміністративне самоврядування, незалежність від інших єдиновірних церков

моральний принцип, що полягає в крайньому обмеженні потреб людини, самозреченні, у відмові її від життєвих благ і насолод з метою самовдосконалення або досягнення морального чи релігійного ідеалу

систематичне викладення і тлумачення релігійного вчення, а також уся сукупність дисциплін, що мають своїм предметом Бога або релігію

28. Що таке конфесія

духовна практика в різних релігіях – основною метою є приведення психіки людини у стан глибокої зосередженості

різні містичні способи передбачення майбутнього та пізнання невідомого релігійний напрямок певного віросповідання, що має свою догматику, культ та організаційну структуру

29. Поясніть поняття «віровчення»

систематичне викладення і тлумачення релігійного вчення, а також уся сукупність дисциплін, що мають своїм предметом Бога або релігію

система поглядів прихильників певного релігійного напрямку, церкви, що, як правило, включає догматику, основні принципи теології тощо. Принцип, за яким вищою метою та основним стимулом людської поведінки є насолода та задоволення

традиційне вчення, в якому присутні елементи релігії, містики, гадань, шаманізму, медитацій, а також традиційна філософія і наука.

30. Що таке секуляризація

процес звільнення від впливу церкви, сакрального в різних галузях соціального життя

релігія, заснована у Пенджабі, в північно-західній частині півострова Індостан гуру (духовним вчителем) Нанаком (1469-1539)

молитва, що вміщує коротке зведення догматів церкви. Синкретизм (від грец. «з'єднання») – органічне або еклектичне поєднання елементів різних віровчень

Середній рівень

1. Священним Писанням іудеїв є

Танах-Талмуд

Генеза

Старий Заповіт

2. Митрополит Греко-католицької церкви, який виступив відкрито проти злочинів окупаційної влади в роки Другої світової війни

Андрій Шептицький

Йосиф Сліпий

Клементій Шептицький

3. Перший єпископ УАПЦ і митрополит Київський і всієї Русі, один із фундаторів Руху за автокефалію української церкви

Василь Липківський

Йосиф Сліпий

Клементій Шептицький

4. Синагога — це

«дім молитви»

місце для жертвопринесення

релігійна школа

5. Патріарх УГКЦ, якого було засуджено радянською владою до 18 років концтаборів, але на вимогу міжнародної громадськості звільнено

Йосип Сліпий

Клементій Шептицький

Василь Липківський

6. Коли відбувся надзвичайний церковний собор, на якому прийнято рішення про саморозпуск УАПЦ

1930 р.

1939 р.

1940 р.

7. Священним Писанням у буддизмі є

Трипітака

Триратна

Тримурті

8. Проголошення автокефалії православної церкви в Україні відбулось на соборі («Закон про верховне управління Української Православної Автокефальної Синодальної Церкви»)

1919 р.

1925 р.

1926 р.

9. Коли утворилась УПЦ КП

1992 р.

1993 р.

1996 р.

10. Коли було відновлено легальну діяльність УАПЦ в сучасній Україні
червень 1990 р.

травень 1991 р.

березень 1993 р.

11. Коли було відновлено діяльність Римо-католицької церкви в сучасній
Україні

1991 р.

1994 р.

1996 р.

12. Хто очолює на даному етапі УПЦ КП (предстоятель)

Філарет

Мечислав

Мстислав

13. Хто очолює на даному етапі УПЦ МП (предстоятель)

Онуфрій

Філарет

Мстислав

14. Хто очолює на даному етапі УАПЦ (предстоятель)

Макарій

Філарет

Мстислав

15. Хто очолює на даному етапі УГКЦ (предстоятель)

Святослав

Мечислав

Мстислав

16. Назвіть нунція римського престолу в Україні на даному етапі

Кладіо Гуджеротті

Антоніо Франко

Микола Етерович

17. «Катакомбна церква» це

термін, що виник за доби СРСР і яким стали позначати різні церковні течії (зокрема, УГКЦ, Істинно православна церква, істинно православні християни, іоанніти, климентовці), об'єднані неприйняттям більшовизму, а також поступок більшовицькій владі з боку кер-ва РПЦ

реформаторське християнство. Головні ідеї вчення викладено у працях «Повчання в християнській вірі» та «Церковні настанови». Одним із головних догматів є вчення про «абсолютне приречення»

церква, що проповідує ідею богоданності моралі й аморальності безбожників. Віряни підтримують віровчення про триєдиність Бога, вірять у спокутливую місію Христа, його друге пришествя, у страшний суд, вважають, що за всі гріхи перед Богом і людьми вже поніс кару Христос

18. Папа Римський обирається:

довічно

на двадцять років

на чотири роки

19. Ініціації — це

обряди присвяти «у доросле життя»

система заборон

різновид магічних дій

20. Коли відбувся собор Греко-католицької церкви, на якому за ініціативою було прийнято рішення про приєднання УГКЦ до РПЦ (Львівський собор)

березень 1946 р.

березень 1947 р.

березень 1948 р.

21. Буквальне значення слова «Євангеліє»

Боже навчання

одкровення Господне

блага звістка

Боже послання

22. Якого року прийнято Загальну декларацію прав людини

1934

1948

1970

1975

1991

23. Яка християнська Церква в сучасній Україні є найчисленнішою

УГКЦ

УПЦ (КП)

УПЦ (МП)

УАПЦ

УРКЦ

24. Коли Андрій Шептицький став митрополитом УГКЦ (митрополит Галицький та архієпископ Львівський)

1901 р.

1905 р.

1910 р.

25. Що таке рух «обновленців»

розкольницький рух у російському православ'ї, що виник офіційно після Лютневої революції 1917 р. Декларував «оновлення Церкви»: демократизацію керування та модернізацію православного богослужіння. Виступали проти керівництва Церквою Патріархом Тихоном.

рух у православній церкві, що спрямований на підтримку централізаторської та русифікаторської політики

рух направлений на українізацію православної церкви

26. Що таке «тихонівщина»

рух у православній церкві, що спрямований на підтримку централізаторської та русифікаторської політики

рух направлений на українізацію православної церкви

розкольницький рух у російському православ'ї, що виник офіційно після Лютневої революції 1917 р. Декларував «оновлення Церкви»: демократизацію керування та модернізацію православного богослужіння. Виступали проти керівництва Церквою Патріархом Тихоном.

27. За ініціативою та при сприянні кого було створено «Живу церкву»

ДПУ РСФРР

вірян РКЦ

представників реформаторського християнства

28. Коли було створено ВПЦР (Всеукраїнську православну церковну раду)

у др. пол. 1917 р.

у др. пол. 1918 р.

у др. пол. 1919 р.

29. Якого митрополита більшовики вбили під стінами Києво-Печерської Лаври 25 січня 1918 року

Митрополит Володимир

Митрополит Антоній

Митрополит Діонісій

30. Виберіть конфесію традиційну для України

Свідки Єгови

Православна Церква

рух Харе Крішна

Церква Ісуса Христа святих останніх днів (мормони)

ананда марга

Високий рівень

1. Назвіть засновника церкви саєнтології

Юрій Кривоногов

Бхактіведанта Свами Брахупада

Йозеф Сміт

Л. Рон Габбард

Порфірій Іванов

2. Інша назва такого поняття як «булдовщина»

Лубенський розкол

Братське об'єднання

Автокефальна церква

3. Що заявляв Альфред Розенберг - голова Рейхсміністерства Східних земель

Християнський хрест необхідно вигнати з усіх церков, соборів і каплиць і його потрібно замінити єдиним символом — свастикою

Необхідно підтримувати права та свободи усіх релігійних організацій

Церкву необхідно відділити від держави. Необхідно проводити антицерковні заходи, з метою секуляризації усіх сфер життя

4. Назвіть прізвище засновника “Білого братства” (ЮСМАЛОС):

Береславський

Раджніш

Кривоногов

Іванов

Бхактіведанта Свами Брахупада

5. Коли з'явилась «Нова Вульгата»

1979 р.

1980 р.

1981 р.

6. Основа положення віровчення адвентистів

дотримання всіх Божих Заповідей не визнаючи права людей або церков змінювати будь яку з них. Виходячи з цього святкують Суботу як Богом освячений день, вірять що спасіння є виключно даром благодаті і приймається вірою в Ісуса Христа, очікують другого пришестя Ісуса Христа

Біблія — основний засіб, за допомогою якого Бог домагається спасіння людей. Біблія протиставляється людському знанню. Головна увага відводиться Новому Завіту. Людина одержує порятунок і виправдання від Бога не власними ділами, а через віру в жертву, принесену Христом на Голгофському хресті. Обряд хрещення відправляється над дорослими після відповідної релігійної підготовки й символізує «духовне відродження» і прийняття до общини

вірять у можливість сходження на них Святого Духа й безпосереднього спілкування з Богом, з надією одержати від нього дари Святого Духа: здатності говоріння на інших мовах, пророкування, зцілення. Як і основне християнство, вірять у триєдиність Бога, проте більший акцент роблять на Ісусі Христі та присутності Святого Духа на зборах членів общин

7. Основа положення віровчення баптистів

Біблія — основний засіб, за допомогою якого Бог домагається спасіння людей. Біблія протиставляється людському знанню. Головна увага відводиться Новому Завіту. Людина одержує порятунок і виправдання від Бога не власними

ділами, а через віру в жертву, принесену Христом на Голгофському хресті. Обряд хрещення відправляється над дорослими після відповідної релігійної підготовки й символізує «духовне відродження» і прийняття до общини

вірять у можливість сходження на них Святого Духа й безпосереднього спілкування з Богом, з надією одержати від нього дари Святого Духа: здатності говоріння на інших мовах, пророкування, зцілення. Як і основне християнство, вірять у триєдиність Бога, проте більший акцент роблять на Ісусі Христі та присутності Святого Духа на зборах членів общин

відкидають папську владу, а єдиним авторитетом визнають Святе письмо - Біблію. Основна теза — виправдання тільки вірою, що дарується людині Богом без посередництва церкви. Головну увагу приділяють не обрядам, а проповідям.

8. Основа положення віровчення пятидесятників

вірять у можливість сходження на них Святого Духа й безпосереднього спілкування з Богом, з надією одержати від нього дари Святого Духа: здатності говоріння на інших мовах, пророкування, зцілення. Як і основне християнство, вірять у триєдиність Бога, проте більший акцент роблять на Ісусі Христі та присутності Святого Духа на зборах членів общин

відкидають папську владу, а єдиним авторитетом визнають Святе письмо - Біблію. Основна теза — виправдання тільки вірою, що дарується людині Богом без посередництва церкви. Головну увагу приділяють не обрядам, а проповідям.

сповідують одне з вірувань голландських протестантів. Пропагують мирне співжиття в світському суспільстві, відсутність насильства, ненасильницькі методи протесту та вирішення спірних питань і пацифізм.

9. Основа положення віровчення лютеран

відкидають папську владу, а єдиним авторитетом визнають Святе письмо - Біблію. Основна теза — виправдання тільки вірою, що дарується людині Богом без посередництва церкви. Головну увагу приділяють не обрядам, а проповідям.

сповідують одне з вірувань голландських протестантів. Пропагують мирне співжиття в світському суспільстві, відсутність насильства, ненасильницькі методи протесту та вирішення спірних питань і пацифізм.

вчення про «відновлення», згідно з яким незабаром після смерті перших апостолів Христа дійсна Церква зникла з лиця землі. Тільки через багато сторіч, у 1820 році, Бог обрав Джозефа Сміта, щоб через нього відновити дійсне навчання й дійсну організацію Церкви. Після смерті Сміта роль "пророка, провидця й носія одкровенень" по черзі успадковували ще п'ятнадцять президентів Церкви СОД. Основні положення віровчення записані в тринадцятьох символах віри.

10. Основа положення віровчення менонітів

сповідують одне з вірувань голландських протестантів. Пропагують мирне співжиття в світському суспільстві, відсутність насильства, ненасильницькі методи протесту та вирішення спірних питань і пацифізм.

вчення про «відновлення», згідно з яким незабаром після смерті перших апостолів Христа дійсна Церква зникла з лиця землі. Тільки через багато сторіч, у 1820 році, Бог обрав Джозефа Сміта, щоб через нього відновити дійсне навчання й дійсну організацію Церкви. Після смерті Сміта роль "пророка, провидця й носія одкровенень" по черзі успадковували ще п'ятнадцять президентів Церкви СОД. Основні положення віровчення записані в тринадцятьох символах віри.

релігійно-філософське вчення, засноване у 1950-х рр. Л. Роном Габбардом. Включає в себе філософію і техніку духовного вдосконалення і охоплює такі теми як мораль, етика, детоксикація, освіта, управління та ін.

11. Основа положення віровчення мормонів

вчення про «відновлення», згідно з яким незабаром після смерті перших апостолів Христа дійсна Церква зникла з лиця землі. Тільки через багато сторічч, у 1820 році, Бог обрав Джозефа Сміта, щоб через нього відновити дійсне навчання й дійсну організацію Церкви. Після смерті Сміта роль "пророка, провидця й носія одкровенень" по черзі успадковували ще п'ятнадцять президентів Церкви СОД. Основні положення віровчення записані в тринадцятьох символах віри.

релігійно-філософське вчення, засноване у 1950-х рр. Л. Роном Габбардом. Включає в себе філософію і техніку духовного вдосконалення і охоплює такі теми як мораль, етика, детоксикація, освіта, управління та ін.

визнають єдиного Бога, явленого Мойсею на горі Синай (як єдиного Володаря Всесвіту). Відкидають догмат про Трійцю (Ісус Христос визнається як Месія і як Божий Син (проте не Бог-Син, і не Всемогутній Бог), посланий на землю Богом для відкуплення людських гріхів); заперечують догмат про пекло (про мучення грішників після смерті в буквальному пекельному вогні); не визнають безсмертність людської душі (визначаючи «душу» як саму людину, особистість, яка, згідно з Біблією, помирає)

12. Основа положення віровчення саєнтології

релігійно-філософське вчення, засноване у 1950-х рр. Л. Роном Габбардом. Включає в себе філософію і техніку духовного вдосконалення і охоплює такі теми як мораль, етика, детоксикація, освіта, управління та ін.

визнають єдиного Бога, явленого Мойсею на горі Синай (як єдиного Володаря Всесвіту). Відкидають догмат про Трійцю (Ісус Христос визнається як Месія і як Божий Син (проте не Бог-Син, і не Всемогутній Бог), посланий на землю Богом для відкуплення людських гріхів); заперечують догмат про пекло (про мучення грішників після смерті в буквальному пекельному вогні); не

визнають безсмертність людської душі (визначаючи «душу» як саму людину, особистість, яка, згідно з Біблією, помирає)

вчення про «відновлення», згідно з яким незабаром після смерті перших апостолів Христа дійсна Церква зникла з лиця землі. Тільки через багато сторіч, у 1820 році, Бог обрав Джозефа Сміта, щоб через нього відновити дійсне навчання й дійсну організацію Церкви. Після смерті Сміта роль "пророка, провидця й носія одкровень" по черзі успадковували ще п'ятнадцять президентів Церкви СОД. Основні положення віровчення записані в тринадцятьох символах віри.

13. Основа положення віровчення свідків Єгових

визнають єдиного Бога, явленого Мойсею на горі Синай (як єдиного Володаря Всесвіту). Відкидають догмат про Трійцю (Ісус Христос визнається як Месія і як Божий Син (проте не Бог-Син, і не Всемогутній Бог), посланий на землю Богом для відкуплення людських гріхів); заперечують догмат про пекло (про мучення грішників після смерті в буквальному пекельному вогні); не визнають безсмертність людської душі (визначаючи «душу» як саму людину, особистість, яка, згідно з Біблією, помирає)

сповідують одне з вірувань голландських протестантів. Пропагують мирне співжиття в світському суспільстві, відсутність насильства, ненасильницькі методи протесту та вирішення спірних питань і пацифізм.

вчення про «відновлення», згідно з яким незабаром після смерті перших апостолів Христа дійсна Церква зникла з лиця землі. Тільки через багато сторіч, у 1820 році, Бог обрав Джозефа Сміта, щоб через нього відновити дійсне навчання й дійсну організацію Церкви. Після смерті Сміта роль "пророка, провидця й носія одкровень" по черзі успадковували ще п'ятнадцять президентів Церкви СОД. Основні положення віровчення записані в тринадцятьох символах віри.

14. Основа положення віровчення харизматів

євангельський рух у християнстві, який відбувся під впливом п'ятидесятництва. Назву руху використовують для визначення течій які з'явилися всередині багатьох основних церков у 1960-ті роки. Він характеризується наголосом, поставленим на досвід так званого «хрещення Святим Духом». Оскільки його основні вірування походять з п'ятдесятництва, у деяких колах він отримав назву неоп'ятдесятництво.

визнають єдиного Бога, явленого Мойсею на горі Синай (як єдиного Володаря Всесвіту). Відкидають догмат про Трійцю (Ісус Христос визнається як Месія і як Божий Син (проте не Бог-Син, і не Всемогутній Бог), посланий на землю Богом для відкуплення людських гріхів); заперечують догмат про пекло (про мучення грішників після смерті в буквальному пекельному вогні); не визнають безсмертність людської душі (визначаючи «душу» як саму людину, особистість, яка, згідно з Біблією, помирає)

вчення про «відновлення», згідно з яким незабаром після смерті перших апостолів Христа дійсна Церква зникла з лиця землі. Тільки через багато сторічч, у 1820 році, Бог обрав Джозефа Сміта, щоб через нього відновити дійсне навчання й дійсну організацію Церкви. Після смерті Сміта роль "пророка, провидця й носія одкровенень" по черзі успадковували ще п'ятнадцять президентів Церкви СОД. Основні положення віровчення записані в тринадцятих символах віри.

15. Що таке Архідієцезія

церковна адміністративна-територіальна одиниця в католицькій, англіканській і деяких протестантських церквах; яку очолює архієрей.

окрема наука або розділ християнського богослов'я, що вивчає твори отців церкви класичного періоду

нижча церковно-адміністративна організація у християнських церквах на чолі з церковною радою, що об'єднує вірян, яких обслуговують служителі одного храму

16. Вікарій це

правитель адміністративного округу в Римській імперії; під'єпископ, заступник чи помічник архієрея, єпископа або пресвітера.

постійний дипломатичний представник Папи Римського в державах, з якими Ватикан підтримує офіційні дипломатичні відносини
воротар, помічник в храмі, нижчий служитель церкви

17. Що таке євхаристія

таїнство причастя в християнстві

місіонерська діяльність

заперечення реального існування Бога

таїнство хрещення в християнстві

одна з головних молитов

18. Капітул це

у католицькій, англіканській та лютеранській церквах колегія духовенства вищого рангу, зокрема з поміж каноніків (крилошанинів), яка існує при кафедральному храмі як дорадчий орган при єпископі.

поздовжня або поперечна частина простору монументальної споруди, що розташована між рядами колон, стовпів, арок або між зовнішньою стіною та поздовжньою колонадою або аркадою

простір між навою і престолом (званий в західних церквах також вівтар), що знаходиться у східній частині храму

19. Конгрегація це

сукупність, союз або організація монастирів, що мають однакові устави.
Синонім слова «орден».

в первісному значенні відігравала роль представлення кандидата на якесь місце, тобто рекомендаційного листа до вищого представника духовної влади (єпископа, митрополита та ін.) з проханням призначити зазначену в листі особу парохом або затвердити її на новому місці (у разі зміни парафії)

прибудова перед входом до храму. Може знаходитися з західної, південної та північної сторін церкви. Зазвичай відділяється від храму стіною з дверним отвором

20. Конфесіонал це

спеціальна кабіна для сповідання гріхів.

прибудова перед входом до храму. Може знаходитися з західної, південної та північної сторін церкви. Зазвичай відділяється від храму стіною з дверним отвором

– структурна одиниця в християнських церквах. Об'єднує кілька приходів на чолі з пробстом. Пробства складають єпархію (дієцезію)

21. Новіціат це

в римо-католицькій церкві період послуху, тобто виконання випробувань особами, що вступають до чернечих орденів.

капітали, маєтки тощо, призначені на певні цілі, зокрема, благодійні посуд для зберігання священних дарів

22. Нунцій це

постійний дипломатичний представник Папи Римського в державах, з якими Ватикан підтримує офіційні дипломатичні відносини.

вікарний єпископ (помічник єпископа) в католицькій церкві

голова абатства (монастиря), який, згідно з регулою, обирається

монастирською спільнотою. Інакше його називають абатом, суперіором, або настоятелем. Монастир, в якому має місце проживання пріор, називається пріорі

23. Парафія це

нижча церковно-адміністративна організація у християнських церквах на чолі з церковною радою, що об'єднує вірян, яких обслуговують служителі одного храму.

структурна одиниця в християнських церквах. Об'єднує кілька приходів на чолі з пробстом. Пробства складають єпархію (дієцезію). Аналогом є деканат капітали, маєтки тощо, призначені на певні цілі, зокрема, благодійні

24. Причт це

склад осіб, що служать при храмі.

нижча церковно-адміністративна організація у християнських церквах на чолі з церковною радою, що об'єднує вірян, яких обслуговують служителі одного храму

поздовжня або поперечна частина простору монументальної споруди, що розташована між рядами колон, стовпів, арок або між зовнішньою стіною та поздовжньою колонадою або аркадою

25. Пріор це

голова абатства (монастиря), який, згідно з регулою, обирається монастирською спільнотою. Інакше його називають абатом, суперіором, або настоятелем.

постійний дипломатичний представник Папи Римського в державах, з якими Ватикан підтримує офіційні дипломатичні відносини
воротар, помічник в храмі, нижчий служитель церкви

26. Прозелітизм це

прагнення завербувати якомога більше прихильників (прозелітів) якогонебудь вчення; палка відданість новоприйнятому вченню, новим переконанням. сукупність, союз або організація монастирів, що мають однакові устами приміщення біля вівтарної частини християнського храму, призначене для зберігання предметів культу

27. Виберіть головне релігійне свято християн:

мірадж

пасха

1 січня (новий рік)

холі

навруз

28. Суффраган це

вікарний єпископ (помічник єпископа) в католицькій церкві. правитель адміністративного округу в Римській імперії; під'єпископ, заступник чи помічник архієрея, єпископа або пресвітера інспектор, духовний контролер, ревізор духовних закладів

29. Апокрифи це

релігійні твори юдейської і ранньохристиянської літератури, створені на зразок книг Св. Письма про священних осіб і події, що переважно не визнаються церквою як канонічні.

урочиста промова, або фраза, якою починається промова

обов'язкова щорічна виплата, податок

30. Що таке екуменічний рух

боротьба за віру в християнстві

прагнення об'єднати сучасні християнські конфесії
залучення людей до християнської віри
діалог віруючих та атеїстів
відвідування священних місць